

Op zoek naar alternatieven

Ervaringen van mensen die met een sceptische blik naar corona kijken

Op zoek naar alternatieven

Ervaringen van mensen die met een sceptische blik naar corona kijken

Claudia Hartman

Vanessa Vroon-Najem

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, juni 2023

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2023

SCP-publicatie 2023-11

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | Manon Bruininga

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

1. het digitale bestand (rapport) intact blijft;
2. u de bron vermeldt;
3. u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

1	Anders denken	6
1.1	Onze bevindingen in het kort	6
1.2	Relevantie	7
1.3	Doelstellingen van het onderzoek	8
1.4	Onderzoeksmethoden	9
1.5	Over wie gaat dit onderzoek?	11
1.6	De sociale praktijk van coronascepsis	13
2	Visies	15
2.1	Kritiek op het coronabeleid als aanleiding voor scepsis	16
2.2	Beeld 1: Een overheid met twijfelachtige competenties en intenties	19
2.3	Beeld 2: Een doelgerichte, eenstemmige overheid met slechte intenties	21
2.4	Uiteenlopende beelden van de overheid, gedeelde kritiek en zorgen	23
2.5	Conclusie	24
3	Zelf onderzoek doen	25
3.1	Mainstream media en institutionele bronnen	25
3.2	Alternatieve mediabronnen en berichten	28
3.3	Verificatie op basis van gevoel en eerdere ervaringen	30
3.4	Twijfel en zekerheid: onderzoek als doorlopend proces	32
3.5	Conclusie	34
4	Moderatie op sociale media	35
4.1	Ervaren vormen van moderatie	36
4.2	Betekenis van moderatie	39
4.3	Strategieën om met moderatie om te gaan	40
4.4	Conclusie	41
5	In- en uitsluiting	42
5.1	Discussie met directe sociale omgeving	42
5.2	Zoeken naar nieuwe verbindingen	43
5.3	Samenleving en overheid	44
5.4	Conclusie	46
6	Toekomstverwachtingen: tussen hoop en vrees	47
6.1	Omggaan met zorgen en angst	47
6.2	Samen met anderen op jezelf vertrouwen	48
6.4	Bewustwording en systeemverandering	50
6.5	Conclusie	51
	Conclusies	52
	Literatuur	54

	Bijlage A Methodologie	56
A.1	Epistemologie en ontologie	56
A.2	Design	57
A.3	Werving	57
A.4	Vaste vindplaatsen	57
A.5	Interviews met gesprekspartners	58
A.6	Positionaliteit organisatie en onderzoekers	59
A.7	Ethische overwegingen rondom privacy	62

1 Anders denken

Tijdens de coronacrisis vroeg de overheid mensen onder andere om vanuit huis te werken of te leren, bezoek aan familie en vrienden te beperken, fysiek afstand te houden en zich te laten vaccineren. Naast deze ingrijpende maatregelen bracht de coronacrisis ook veel onzekerheid met zich mee. Wat weten we over dit virus? Hoe gevaarlijk is het, en hoe kan je het virus het best bestrijden? Iedereen werd met deze vragen geconfronteerd. Als je op zoek ging naar antwoorden, kon je terecht bij diverse bronnen, zoals persconferenties, talkshows en krantenartikelen. Ook deelden vrienden, familie en collega's online en offline informatie met elkaar. En als je op sociale media of via een zoekmachine naar informatie zocht, vond je daar een grote selectie aan Nederlandse en internationale artikelen, foto's, video's, podcasts en berichten op sociale media.

Als je die informatiebronnen naast elkaar legt, zie je dat verschillende stemmen in het maatschappelijk debat elkaar nogal eens betwisten. Mensen worden dus ook geconfronteerd met de verschillen tussen bronnen en maken afwegingen. Ze wijzen het ene verhaal – of narratief – af en onderschrijven het ander, of ze weten even niet wat ze moeten geloven. Niet alle informatiebronnen staan bij voorbaat even sterk in dit proces. Sommige narratieven zijn dominanter dan andere, omdat ze bijvoorbeeld door een meerderheid in de samenleving worden gesteund, of omdat ze van overheidsinstellingen of media met een groot publiek komen. Een dominant perspectief in een debat heeft dus ook te maken met macht. Voor overheidsinstellingen en sommige vormen van media zit die macht bijvoorbeeld in het bereik van een grote groep mensen en een traditie van informatievoorziening. Voor de overheid zit die macht ook in de mogelijkheid om beleid te maken op basis van geselecteerde informatie en politieke afwegingen, beleid waar iedereen vervolgens mee te maken krijgt, ook als je het niet eens bent met de onderliggende informatie of politieke afweging.

Een deel van de deelnemers aan het maatschappelijk debat over corona stelde zich sceptisch op ten opzichte van overheidsinformatie en plaatste vraagtekens bij het gekozen beleid. Hun twijfel kon gaan over de doelen of gevolgen van bepaalde coronamaatregelen, maar ook over de beredenering en onderliggende informatie die de overheid gebruikte. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onderzocht in het onderzoeksproject *Sceptische visies in het coronadebat* welke vragen, antwoorden en zorgen er leefden bij burgers die sceptisch keken naar overheidsinformatie over corona. Dat deden we aan de hand van drie deelonderzoeken. In de onderzoeksrapporten *Coronasceptis in Nederland* en *Coronasceptis in de media* werd met een brede blik naar het debat gekeken, door middel van een enquête onder een grote, representatieve groep Nederlanders en een analyse van sceptische berichten op sociale media en in artikelen in vier grote nationale kranten. In dit onderzoeksrapport kijken we met een kwalitatief onderzoek naar de ervaringen van mensen die zich sceptisch opstellen ten opzichte van overheidsinformatie over corona en zich online met het coronadebat bezighouden. We doen dit aan de hand van een digitale etnografie, waarvoor we observaties van websites en online uitwisselingen, informele gesprekken en diepte-interviews hebben uitgevoerd.

1.1 Onze bevindingen in het kort

Uit onze analyse blijkt dat mensen die sceptisch naar overheidsinformatie over corona keken, verschillende vragen en zorgen hadden. Ze gingen op onderzoek uit om deze vragen te beantwoorden en maakten daarbij meerdere ervaringen van controle of repressie mee, waardoor hun sceptisisme werd versterkt. Toen er aan het begin van de pandemie strenge maatregelen werden ingevoerd, vroegen zij zich af waarom de overheid voor zulk ingrijpend beleid koos. In overheidscommunicatie en berichtgeving in traditionele media misten ze aandacht voor alternatieve maatregelen met minder zware impact op de levens van mensen. Zij hadden het idee 'dat er iets niet klopte': ze vroegen zich af of het coronabeleid wel doelmatig was en zetten vraagtekens bij de intenties en competenties van de overheid.

Participanten vonden het belangrijk om zelf op onderzoek te gaan en de informatie in overheidsbronnen, traditionele en sociale media te vergelijken en te verifiëren. Online vonden ze bronnen die spraken over alternatieve beleidsopties en andere lezingen over het gevaar en de oorsprong van het virus. Een deel van de participanten vond dat de overheid twijfelachtige intenties had en niet competent genoeg was om beter, minder ingrijpend beleid te maken. Een tweede groep vermoedde of concludeerde dat de overheid bewust schadelijk beleid aan het uitvoeren was. Op basis van hun onderzoek maakten zij zich zorgen om meer dan alleen het coronabeleid. Ze voorzagen ontwikkelingen richting een repressieve maatschappij met machthebbers die het gedrag van burgers via verschillende technologieën kunnen controleren.

Het beeld van een overheid met twijfelachtige of slechte intenties kwam niet door een enkel artikel of filmpje, maar kwam dus voort uit een proces van onderzoek doen naar allerlei bronnen. Dit proces werd veelal versterkt door een stapeling aan ervaringen in het dagelijks leven. Confrontaties met de politie op demonstraties versterkten het beeld van een repressieve overheid. Het ervaren gebrek aan aandacht voor alternatieve denkbeelden in traditionele media en het verwijderen van bepaalde informatie op sociale media, voedden het vermoeden dat er censuur werd gepleegd. De afwijzing in persoonlijke kring die participanten ervoeren, versterkte het beeld dat een alternatief geluid er niet mocht zijn. Het wrong daarbij dat hun ideeën vaak werden weggezet als ongefundeerd of asociaal, terwijl ze juist veel tijd en moeite staken in hun onderzoek en zich bekommerden om ontwikkelingen die zij schadelijk achtten. Deze ervaringen in verschillende domeinen versterkten het beeld van een repressieve overheid en voedden het wantrouwen van participanten met sceptische vragen en visies.

1.2 Relevantie

We vinden het belangrijk om specifiek te kijken naar de groep mensen die zich sceptisch opstelt, omdat bij deze mensen vragen over feitenpolarisatie, vertrouwen in de overheid en de manieren van omgaan met sterk uiteenlopende visies in de maatschappij het sterkst naar voren komen. Zo kunnen we duidelijker zien wat de ervaringen zijn van sceptische burgers tijdens de coronacrisis. Een sceptische houding ten opzichte van informatie is belangrijk in een democratie. Soms wordt het betwisten van informatie echter als een probleem gezien. Overheidsinstanties bestrijden informatie die zij 'schadelijk' vinden. Ook burgers, journalisten en socialemediabedrijven buigen zich over het onderscheid tussen 'gegronde' en 'ongegrunde' informatie, en dragen daarmee bij aan wat als 'gezonde' en 'gevaarlijke' scepsis wordt gezien.

In online informatieomgevingen lopen uiteenlopende waarden en doelstellingen door elkaar. Er zijn verschillende spelers die beleid bedenken en uitvoeren omtrent wat er wel en niet mag qua informatie-deling op sociale media. Socialemediabedrijven beheren berichten en verwijderen ze als die niet in lijn zijn met hun interne regels. Dat 'modereren' van berichten van gebruikers ging oorspronkelijk vooral om inhoud die als schokkend of haatdragend werden gezien, maar in toenemende mate gaat het ook om informatie die door bepaalde instanties als onwaar of onbewezen en schadelijk wordt bestempeld (O'Hara en Hall 2021). Deze informatie wordt vaak aangeduid met termen als 'misinformatie' of 'desinformatie'. Desinformatie wordt vaker gebruikt in de context van informatie waarvan de afzender bewust weet dat het foutief is (Søe 2021). Bij misinformatie gaat het om informatie waarvan de afzender denkt dat het waar is maar andere actoren dit betwisten, of om informatie waarvan het lastig is om vast te stellen wat de intentie van de afzender is (ibid.).

Grote socialemediabedrijven waren voor de coronacrisis meer terughoudend om in te grijpen in de berichten van gebruikers (Douek 2020). Het monitoren van de grote hoeveelheid berichten wereldwijd vormt een praktisch probleem, maar deze bedrijven haalden ook ideologische bezwaren aan tegen het ingrijpen op het 'vrije internet' en het aantasten van de vrijheid van meningsuiting op hun platform (O'Hara en Hall 2021). Daarnaast speelden er ook bedrijfsbelangen over het behoud van gebruikers en adverteerders (Klos 2021). Verschillende overheden hebben in de afgelopen jaren hun beleid richting deze platformen aangescherpt. Er zijn vanuit de Europese Unie bijvoorbeeld meer regels gekomen om platformbedrijven verantwoordelijk te maken voor de inhoud die door gebruikers wordt geplaatst (EC 2022). Daarbij spelen volgens de Europese Commissie ook zorgen over de verspreiding van desinformatie door buitenlandse actoren. Naast beleid voor platformen maken de Nederlandse overheid en de EU ook

beleid dat is gericht op mediagebruikers. Het gaat dan voornamelijk om het stimuleren van maatschappelijke initiatieven rondom ‘mediawijsheid’ van burgers, zowel bij volwassenen als bij kinderen en jongeren door het verankeren van mediawijsheid in het onderwijs (Opreet et al. 2021).

1.3 Doelstellingen van het onderzoek

Deze studie richt zich op de sceptische kant van het maatschappelijke debat over corona. Het doel van deze deelstudie is om coronasceptische perspectieven van participanten te leren kennen en begrijpen met een open houding. We zien onze insteek als vergelijkbaar met onder andere het werk van Jaron Harambam over complotdenken (2017). Een verschil is dat we hier expliciet naar een brede schaal aan coronasceptis kijken, waarbij bij slechts een deel van de visies ideeën over complotten bestaan.

Om te begrijpen wat coronasceptis inhoudt en de redenen die mensen aandragen voor hun sceptis goed interpreteren, is het belangrijk om niet alleen te kijken naar wat mensen online delen of bediscussiëren, of naar antwoorden op de vraag wat ze goed of slecht vinden aan het coronabeleid. Een sceptische houding begint met twijfel en vragen stellen, en gaat gepaard met informatie opzoeken en afwegen in het licht van andere bronnen en eigen ervaringen en inschattingen. We onderzochten daarom waar mensen zich zorgen om maken, maar ook wat hun ervaringen op sociale media zijn, hoe zij naar de overheid en traditionele media kijken en hoe hun visies impact hebben op hun dagelijks leven.

We hebben data verzameld voor dit onderzoek middels een vorm van digitale etnografie. Dit is een kwalitatieve onderzoeksmethode die observaties van websites en online uitwisselingen combineert met informele gesprekken en diepte-interviews (Hine 2015). Voor dit onderzoek bekeken we de zorgen van mensen die zich online aan een sceptische kant van het coronadebat bevonden. Het doel is om inzicht te krijgen in hoe deze onderzoeksparticipanten de coronacrisis zien en hebben beleefd.

Als onderzoekers doen we geen uitspraken over het waarheidsgehalte van narratieven, onafhankelijk van de vraag of een verhaal van de overheid, een onderzoeker, een journalist of een participant komt. Dit geldt voor narratieven over het coronavirus, coronamaatregelen, geneesmiddelen, vaccins en het werk van de overheid en bedrijven in de coronacrisis. We maken geen gebruik van labels als ‘waar’ en ‘onwaar’. Dat is deels omdat we zelf niet altijd goed kunnen onderzoeken of een narratief waar is, maar vooral omdat dit soort verificatie niet het doel is van dit onderzoek. Het doel is om de visies en ervaringen van onderzoeksparticipanten te beschrijven en begrijpen. *Factchecking* aan de hand van een ‘autoritaire’ duiding als onderzoekers leidt daarvan af en is in onze ogen niet gepast in de context van dit onderzoek. We houden dan ook afstand van termen als ‘misinformatie’ of ‘desinformatie’. We observeren dat verschillende narratieven elkaar betwisten en zijn geïnteresseerd in de visies en ervaringen van mensen die zich in dit proces bevinden. Daarbij richten we ons specifiek op de mensen die vraagtekens zetten bij overheidsinformatievoorziening over corona en de coronamaatregelen, omdat we het debat beter willen leren begrijpen op een plek waar burgervisies en overheidsvisies schuren. Door te kijken naar wat er op deze plek gebeurt, kunnen we empirisch in kaart brengen hoeveel ruimte er is voor informatie die afwijkt van overheidsvisies. Ook kunnen we in beeld brengen hoe het beleid van en voor sociale media-bedrijven uitwerkt voor de mensen die er zelf bij betrokken zijn, en dan specifiek voor mensen die veel te maken hebben met moderatie.

De coronacrisis is een bijzonder sociaal fenomeen, omdat iedereen er zelf ervaring mee heeft. Dat geldt ook voor de lezers van dit rapport. Sommige lezers zullen sceptische zorgen of ideeën herkennen en (deels) onderschrijven. Er zullen ook lezers zijn die zich bij voorbaat niet herkennen in coronasceptische houdingen en deze misschien afwijzen in het dagelijks leven. In beide gevallen kan het interessant zijn om meer te leren over de perspectieven van participanten. De onderzoeksdata bieden inzicht in processen die leiden tot ‘anders denken’ over corona en de gevolgen die mensen die zich sceptisch opstellen hebben ervaren. Deze inzichten roepen vragen op over hoe we als samenleving willen omgaan met narratieven die afwijken van wat dominante bronnen beschrijven, en met de mensen die deze narratieven onderschrijven. Dit zijn vragen die ook buiten de coronacrisis in andere maatschappelijke debatten spelen, en van groot belang zijn voor het functioneren van een democratie.

1.4 Onderzoeksmethoden

Een etnografie is een onderzoeksmethodologie die beschrijft hoe mensen in alledaagse handelingen zin geven aan hun leven en de wereld om hen heen te zien. Etnografieën worden vaak gebruikt om een bepaalde (sub)cultuur, een wereldbeeld of een soort gedrag of praktijk te leren begrijpen vanuit het perspectief van mensen die hier zelf mee bezig zijn (Hine 2015). Een belangrijk uitgangspunt van etnografisch onderzoek is dat onderzoekers zich open en lerend opstellen (ibid.). In plaats van concepten en definities uit bestaande wetenschappelijke literatuur als uitgangspunt te nemen, richten etnografen zich op de vraag hoe hun onderzoeksparticipanten de wereld begrijpen (Varis 2014). Hiervoor gebruiken onderzoekers een mix aan methoden. Ze observeren hoe mensen alledaagse handelingen uitvoeren (Hine 2015). Soms participeren zij ook in de situaties die ze onderzoeken om zo beter te kunnen begrijpen waarom mensen zich gedragen zoals zij zich gedragen (ibid.). Ze gaan informele gesprekken aan en voeren vaak ook diepte-interviews uit. Daarnaast analyseren ze vaak documenten, video's of ander materiaal dat ze tegenkomen in het dagelijks leven van onderzoeksparticipanten.

De specifieke methode die we voor dit onderzoek hebben gekozen is een gefocuste, digitale etnografie. Bij een gefocuste etnografie werken vaak meerdere onderzoekers in een relatief korte tijdspanne aan een project waarbij ze ieder verschillende onderdelen van het veld of de gemeenschap leren kennen (Knoblauch 2005). Deze vorm van etnografie wordt vaak gebruikt in toegepast of beleidsgericht onderzoek, waarbij de onderzoekers de omgeving al enigszins kennen. Een gefocuste etnografie onderscheidt zich van een klassieke etnografie, waarbij onderzoekers zich langer in het veld bevinden. Het doel van deze opzet is door middel van intensief veldwerk, bestaande kennis of contacten en een sterke afbakening, in een relatief korte tijd verdiepend onderzoek te doen.

Een digitale etnografie maakt gebruik van vergelijkbare methoden als een offline etnografie, maar is gericht op de digitale wereld of online gedrag (Varis 2014). Voor dit onderzoek begonnen we met online observaties van openbare berichten, artikelen en video's op YouTube, Twitter en Facebook van oktober tot en met december 2021. Deze observaties hielpen ons om veelvoorkomende zorgen, termen en uiteindelijk ook narratieven in kaart te brengen. We observeerden verschillen tussen de platformen en kozen ervoor om het verdiepende veldwerk voort te zetten op Facebook. We vonden hier namelijk veel interacties tussen gebruikers en konden ons op groepen en pagina's richten, in plaats van op hashtags of berichten onder video's. Groepen en pagina's waren een stabielere en gemakkelijker af te bakenen vindplaats van relevante discussies dan hashtags. Hashtags hadden volgens onze exploratieve observaties doorgaans een kortere doorlooptijd dan groepen en pagina's. Binnen een pagina of groep is het daarnaast gemakkelijker om te zien hoe deelnemers zelf verschillende onderwerpen bij elkaar brengen, in vergelijking met berichten onder video's (die voornamelijk gericht waren op de video) of reacties op tweets. Bij YouTube en Twitter hadden we zelf meer sectiekeuzes moeten maken om een groep die met elkaar interacteert in beeld te krijgen. Openbare pagina's en groepen op Facebook boden ons een relatief stabiel punt om met regelmaat te observeren en vanwaar we mensen konden benaderen. Ook vonden we het makkelijker om 'gewone' gebruikers te vinden dan via hashtags. We waren namelijk vooral geïnteresseerd in mensen die niet vanuit betaalde, professionele capaciteit zich bezighielden met sociale media.

Het verdiepende veldwerk vond plaats van januari tot en met mei 2022. Hiervoor volgden we zes vaste vindplaatsen (pagina's en groepen) met consistente observaties. Dit vulden we aan met *snowball sampling* van berichten, aan de hand van veelvoorkomende termen op de vaste vindplaatsen (zie ook Hine 2015). In deze fase richtten de twee betrokken onderzoekers zich op verschillende kanten van het online debat. Een onderzoeker richtte zich op twee pagina's die zorgen over de coronacrisis combineerden met een focus op bewustzijn en mentale en fysieke gezondheid. De tweede onderzoeker keek naar een groep en een pagina waarin voornamelijk berichten van traditionele media werden gedeeld en bediscussieerd, en naar twee groepen met een breed debat waarin voornamelijk berichten werden gedeeld over schadelijke effecten van vaccinaties, macht van internationale organisaties en elitenetwerken, de coronapas, Europese wetgeving over digitale identiteit en de vaccinatieverplichting. De onderzochte pagina's hadden respectievelijk circa 20.000 en 80.000 volgers. De onderzochte groepen hadden tussen de 5.000 en 20.000 leden. De inhoud van openbare groepen en pagina's is ook zonder lidmaatschap te bekijken,

maar door een lid of volger te worden komt inhoud uit deze groep of pagina doorgaans in de persoonlijke *feed* van een gebruiker terecht.

Alle observaties zijn gedaan vanuit accounts die speciaal voor dit onderzoek zijn opgericht. Op deze accounts waren de namen van de onderzoekers en een beschrijving van het onderzoek te vinden. Voordat we de observaties op de vaste vindplaatsen begonnen, maakten we ons kenbaar aan de beheerders van deze groepen en pagina's. In een bericht legden we uit waarom we lid werden en vroegen we ons toe te voegen in het geval van een gesloten groep, of te blokkeren in het geval van openbare groepen wanneer onze aanwezigheid niet gewenst was. Uiteindelijk hebben we alleen gekeken naar openbare groepen en pagina's.

We maakten onderzoeks aantekeningen van de soorten berichten die we op deze pagina's en groepen tegenkwamen. Deze aantekeningen waren niet gericht op personen of accounts, maar op samenvattingen van de inhoud die we tegenkwamen. Hierbij was een aantal vragen leidend: Waar maakten deelnemers zich zorgen om? Wat voor soort bronnen en argumentatie haalden ze aan? Hoe gingen ze met elkaar in gesprek? We keken ook naar de beschrijvingen van de groepen en de ontwikkelingen in de groepen en pagina's over tijd. Tevens keken we naar het functioneren van het socialemediaplatform zelf op deze vindplaatsen. Werden gebruikers door het platform uitgenodigd om door te klikken naar overheidsbronnen over corona, zoals met tekstblokjes met een verwijzing naar de site van het RIVM? Waren er tekenen dat berichten van gebruikers werden verwijderd door het platform?

Vanuit de vaste vindplaatsen benaderden we deelnemers voor informele gesprekken en diepte-interviews. We schreven hen een privébericht waarin we onszelf voorstelden en een korte beschrijving gaven van het onderzoek. Wanneer iemand interesse had om verder te praten, deelden we meer informatie over de doelen van het onderzoek, anonimiteit in de publicaties, de dataverwerking en de mogelijkheid om geen antwoord te geven op vragen als iemand een vraag niet prettig vond. We informeerden participanten dat zij hun instemming ook tijdens een gesprek of interview konden terugtrekken en waar zij terecht konden met vragen of klachten over het onderzoek. Vaak chatten, mailden of belden we met participanten over de insteek van het onderzoek, voordat zij de keuze maakten om mee te doen. We vroegen mensen die we al geïnterviewd hadden of zij ons met gelijkgestemden in contact konden brengen. We vulden contacten van de vindplaatsen aan met *snowball sampling* en contacten uit onze netwerken. We spraken 24 gesprekspartners in diepte-interviews, 14 vrouwen en 10 mannen. Twee mensen interviewden we tweemaal. Er was een redelijke geografische spreiding, met gesprekspartners uit het oosten, westen en zuiden van het land. Vanwege de benadering via vindplaatsen op Facebook, spraken we vooral veertigers, vijftigers en zestigers. We hadden drie telefonische achtergrondgesprekken met mensen die uiteindelijk niet mee wilden doen aan een diepte-interview, maar van wie we toestemming kregen om algemene indrukken op te schrijven die we konden gebruiken voor de verdere interpretatie van andere data. Er waren ook mensen die we benaderden met een verzoek, die ervoor kozen om niet mee te doen. We reflecteren op deze reacties en *sampling*-methoden van dit onderzoek in bijlage A.

De focus van deze digitale, gefocuste etnografie ligt op online digitale handelingen (Varis 2014). In dit geval zijn dit handelingen als het delen, bediscussiëren en onderzoeken van coronasceptische visies op sociale media. Dit zijn de voornaamste handelingen die we proberen te begrijpen, maar in de observaties en gesprekken leerden we ook over andere belangrijke ervaringen van mensen die zich sceptisch opstellen in het coronadebat. Bijvoorbeeld over hoe ze offline informatie deelden, hoe ze omgingen met beangstigende informatie, hoe ze gelijkgestemden opzochten, contacten verloren en hoe ze zich behandeld voelden door medemensen en door de overheid. Dit zijn de bredere en onderliggende processen uit het dagelijks leven die helpen het perspectief van participanten op de coronacrisis te begrijpen.

In de analyse van deze handelingen hebben we gebruik gemaakt van *Social Practice Theory* (SPT). Deze theorie kijkt naar de betekenissen, vaardigheden en infrastructuur die onderdeel uitmaken van de dagelijks handelingen van mensen (Reckwitz 2002).¹ In navolging van Shove et al. (2012), onderscheiden we drie

¹ We leggen onze toepassing van deze theoretische benadering verder uit in de methodologische toelichting in bijlage A.

aspecten van sociale praktijken die ons hielpen om de sociale routines te begrijpen waarin alternatieve narratieven online gedeeld worden: materialen, competenties en betekenissen. Qua *materialen* keken we naar de digitale ruimtes waarin alternatieve narratieven gevonden, gedeeld en bediscussieerd worden. We observeerden de inrichting van het platform vanuit het perspectief van een eindgebruiker.

Dit bood inzicht in wat voor soort gedrag het platform (on)mogelijk maakt. We onderzochten ook de materiële dimensie van online uitingen van gebruikers, zoals gedeelde artikelen, foto's, video's en andere vormen van materiele ondersteuning van een narratief. Qua *competenties* waren we geïnteresseerd in de gedeelde *knowhow* van deelnemers aan de online uitwisselingen van alternatieve informatie, zoals de competentie om een bericht te kunnen duiden, bediscussiëren en verifiëren. Daarnaast keken we naar *betekenissen*: de ideeën, overtuigingen, waarden, sociale normen en emoties die een belangrijke rol speelden in de verspreiding van alternatieve narratieven.

Leeswijzer citaten

In dit rapport citeren we uit de diepte-interviews. Deze citaten zijn licht geredigeerd om de leesbaarheid te vergroten, zonder aanpassingen te doen aan de inhoud. In een diepte-interview formuleren mensen vaak antwoorden al denkend. Hierdoor kunnen zinnen erg lang worden en argumentaties zijn niet altijd even kernachtig. Er is doorgaans ook een verschil tussen spreektaal en schrijftaal. In spreektaal gebruiken mensen vaak stopwoorden en tussenwoorden.

We vinden het respectvol naar onze participanten toe om hun antwoorden licht te bewerken om de leesbaarheid van een geschreven tekst te vergroten. We hebben er tevens voor gekozen om citaten van vijftig woorden of langer als blok citaat presenteren. Citaten die korter zijn dan vijftig woorden, zijn opgenomen in de lopende tekst. Het verschil in presentatie is er om de leesbaarheid te bevorderen en geeft geen verschil in belang van het citaat weer.

In dit onderzoek gebruiken we de term 'participanten' als we verwijzen naar de gezamenlijke groep mensen die deelnam aan diepte-interviews en informele gesprekken en deelnemers aan de online groepen en pagina's die we onderzochten. We gebruiken de term 'gesprekspartners' voor mensen die mee hebben gedaan aan een diepte-interview. De namen van gesprekspartners in dit rapport zijn gefingeerd om hun anonimiteit te beschermen. Bepaalde persoonlijke details zijn weggelaten uit citaten of beschrijvingen om de kans op herleidbaarheid te minimaliseren.

1.5 Over wie gaat dit onderzoek?

Bij een etnografie stellen onderzoekers doorgaans vooraf geen strikte in- en exclusiecriteria vast voor de onderzoekspopulatie. In plaats van bestaande categorisering op basis van theorie of literatuur te hanteren, kijken etnografen wie zij in een gemeenschap, plek of sociale praktijk tegenkomen (Eriksen 2005; Pink 2015). Tijdens het veldwerk leren etnografen door deze aanpak welke regels over in- en exclusie deelnemers zelf hanteren. Wie hoort erbij en waarom? Wie wordt als buitenstaander gezien en welke processen van in- en uitsluiting spelen er?

Deze studie gaat over mensen die sterke twijfels hadden bij informatie over corona van de overheid en online op zoek gingen naar alternatieven. Dit staat niet gelijk aan termen die in het debat vaker met scepsis en kritische houdingen ten opzichte van overheidsinformatie worden geassocieerd, zoals 'ongevaccineerden' en 'complotdenkers'. De sceptische kant van het coronadebat bestaat ook niet uit een homogene groep. De mensen die we voor deze studie hebben gesproken plaatsten allen vraagtekens bij overheidsinformatie over corona, maar ze zetten daar verschillende argumenten en informatiebronnen tegenover. In het oriënterende veldwerk op verschillende vormen van sociale media zagen we al dat er aanzienlijke diversiteit was in de alternatieve narratieven die mensen deelden en bediscussieerden. Op basis van deze diversiteit dachten we dat de verschillende vindplaatsen ook verschillende groepen gebruikers bedienden. Voor het verdiepende veldwerk kozen we daarom voor vaste vindplaatsen met een focus op bepaalde thema's, zoals gezondheid, spiritualiteit, elitenetwerken en kritiek op wat deelnemers vaak typeerden als de mainstream media.

We wisten bij voorbaat ook niet of mensen die actief deelnamen aan een groep of pagina rondom een thema ook soortgelijke visies zouden onderschrijven. In de interviews leerden we dat mensen met meer onderwerpen bezig waren dan dat zij online deelden. Gesprekspartners die waren benaderd vanwege

berichten over Europese wetgeving en internationale organisaties, spraken over bewustzijn, spiritualiteit en holistische gezondheid, en vice versa. Toen we verhalen van deelnemers aan de verschillende pagina's en groepen vergeleken, viel het ons op dat er veel overeenkomsten waren in de zorgen van deelnemers aan verschillende groepen, en dat deelnemers aan dezelfde online of offline groep niet per se hetzelfde beeld van de overheid onderschrijven. Het onderzoek naar casussen rondom thematische groepen en pagina's dat we eerder voorzagen, correspondeerde niet met de breedte aan zorgen en denkbeelden die mensen benoemden in gesprekken. We besloten daarom de vindplaatsen niet als aparte casussen te beschrijven in dit rapport. Dit zou geen recht doen aan de fluïde en vaak eclecticische manier waarop participanten tussen groepen, pagina's, zorgen, discussies en bronnen bewogen. In plaats daarvan combineerden we de data van de verschillende vindplaatsen en beschrijven we in dit rapport de reikwijdte aan ideeën en ervaringen die we zijn tegengekomen. We benaderen coronascepsis als een soort spectrum, waarbij zowel de onderwerpen als de mate van scepsis kunnen verschillen. We identificeerden daarnaast grofweg twee beelden van de overheid die onder verschillende narratieven leken te spelen: een beeld van een overheid met twijfelachtige competenties en intenties, en een beeld van een overheid of groep machthebbers die eensgezind en doelmatig slechte intenties (kunnen) uitvoeren.

We gingen er niet per se van uit dat een online groep zichzelf ook als sociale groep of gemeenschap zou zien (zie ook Lingel 2017). Dat was juist een empirische vraag om te onderzoeken. In ons veldwerk zagen we twee vormen van gemeenschap terugkomen rondom online coronascepsis. Enerzijds waren er losse verbanden van mensen die gesprekspartners kenden, van online discussies in een groep of op een pagina die ze regelmatig bezochten. Ze kenden bijvoorbeeld de eigenaar of beheerder van een pagina, of een persoon die regelmatig berichtjes schreef die veel werden doorgestuurd. Je zou deze berichten kunnen zien als een soort columns met sociaal commentaar of een persoonlijke visie op de coronacrisis. Sommige mensen kenden elkaar van offline contact, omdat ze naast online uitwisselingen elkaar offline tegenkwamen op demonstraties of bij bijeenkomsten van sociale groepen of activistische bewegingen. Je zou deze combinatie van online en offline verbanden goed kunnen zien als vormen van 'lichte gemeenschap' of *communities lite* met veel losse verbanden tussen een relatief grote groep mensen die af en toe contact hebben in verschillende contexten (Duyvendak en Hurenkamp 2004). We zagen wat overlap in leden tussen online en offline groepen, maar het speelveld aan groeperingen was redelijk groot. Ook was er sprake van veel verschillende online en offline settings waarin mensen terugkerend contact konden hebben, maar elkaar niet per se wekelijks spraken.

Anderzijds kwam in gesprekken en online uitwisselingen ook een beeld van een abstracte, gedeelde identiteit naar voren. Dit gebeurde niet zozeer in relatie tot de deelnemers van een specifieke online groep of pagina, maar werd aan een bredere groep in de maatschappij toegeschreven. Dit ging dan over alle mensen in Nederland of zelfs internationaal die 'anders dachten' en twijfels hadden bij het beeld van de coronacrisis zoals die door de overheid (en internationale organisaties) werd uitgedragen. We kwamen verschillende termen tegen om deze groep te omschrijven. Gesprekspartners gebruikten zelf vaak termen als 'andersdenkenden' en 'gelijkgestemden' om te verwijzen naar mensen die zich anders opstelden in het maatschappelijke debat dan de meerderheid van de Nederlanders. Tevens spraken ze weleens over 'ongevaccineerden' en 'ongeprikten'. Niet alleen om naar vaccinatiestatus te verwijzen, maar ook naar de visies op corona die afweken van de visies van mensen die het vaccinatiebeleid wel vertrouwden. Deze termen suggereren op het eerste gezicht misschien dat iedereen in de grotere gemeenschap dezelfde zorgen en ideeën heeft, maar in de praktijk is het onwaarschijnlijk dat deze mensen exact dezelfde visies delen. Er was onder onze kleine *sample* namelijk al best veel verschil in de precieze narratieven die mensen onderschreven. Deze verwijzingen zijn daarom beter te vergelijken met een vorm van 'ingebeelde gemeenschap' of *imagined community* (zie Anderson 1983), omdat het gaat over een abstract idee van een gemeenschap waarin je niet iedereen persoonlijk kunt kennen.

Dit beeld van een abstracte gemeenschap van mensen die anders denken over corona, werd ook deels bevestigd door interacties met mensen en instanties die het overheidsnarratief juist onderschreven. Een belangrijke term hierbij is het woord 'wappies'. Het Genootschap Onze Taal schrijft wappies als een 'spottende en kleinerende term voor mensen die stellige beweringen doen over een onderwerp (zoals corona), terwijl anderen die beweringen als onzin beschouwen' (2021). De Dikke Van Dale nam het in

2020 in het woordenboek op met de betekenis 'iemand met bizarre, niet op feiten gebaseerde opvattingen over een bepaalde kwestie'. In deze betekenis sluit de term mensen buiten die als wappie worden aangemerkt. Hun opvattingen hoeven volgens deze definitie niet serieus genomen te worden, omdat ze niet op feiten zijn gebaseerd.

Participanten hadden zelf ook een visie op de manier waarop zij door anderen werden getypeerd. Onze gesprekspartners gingen verschillend met de term wappie om. Sommigen vonden het ook een kleinerende term. Jan vond bijvoorbeeld dat mensen die wappies worden genoemd 'een beetje belachelijk gemaakt' werden. Linda ervoer de term als een veroordeling en pleitte voor meer ruimte voor narratieven die afweken van het verhaal van de overheid:

Geef ruimte aan mijn verhaal. Hoor mij gewoon en veroordeel mij niet gelijk dat ik een wappie ben, of dat ik niet spoor, of dat ik buiten de maatschappij wil leven. Ja, ik ben mijn eigen ik, maar ik heb ook gewoon recht op een stukje aarde.

Sommige gesprekspartners spraken zich niet expliciet positief of negatief uit over de term, maar vertelden wel dat zij zichzelf geen wappie vonden. Anderen claimden de term juist als iets positiefs. Zo vertelde Marjan: 'Ik roep het ook heel makkelijk, dat ik een wappie ben. Ik schaam me er niet voor. Het betekent dat ik niet alles zomaar voor zoete koek aanneem, ik ga niet blind iets aannemen.' Marjans betekenis past in een ontwikkeling die we online en offline observeerden. Sommige mensen die zich sceptisch uitten over overheidsnarratieven omarmden de term. Online zagen we dat mensen het woord gebruikten op hun profielpagina, in plaatjes en berichten en in de namen van groepen en pagina's. Offline kwamen we verwijzingen naar wappies tegen op stickers, T-shirts en in de communicatie rondom bijeenkomsten en demonstraties. Voor sommige andersdenkenden functioneerde de term dus als een geuzenaam. In wetenschappelijke literatuur wordt dit proces ook wel omschreven als *reappropriation*: door een negatieve term als label voor jezelf of je sociale groep te gebruiken, probeer je het stigma rondom de term te verminderen of tot iets positiefs om te vormen (Galinsky et al. 2013).

1.6 De sociale praktijk van coronascepsis

In de volgende hoofdstukken gaan we in op het denken, doen en de sociale processen van andersdenkenden. In deze paragrafen beschrijven we eerst nog kort de sociale praktijken van coronascepsis, zodat de lezer een idee heeft van de leefwereld van de participanten. Deze sociale praktijk werd gekenmerkt door vraagtekens zetten bij het narratief van de overheid, alternatieve narratieven vinden en beoordelen, andere mensen waarschuwen en scepsis kenbaar maken (zie Reckwitz 2002). Deze stappen zijn niet per se lineair en werden in verschillende volgorde gemaakt en herhaald. We gebruiken hier, en in de rest van het rapport, zoveel mogelijk de bewoording en categorisering van gesprekspartners, om zo inzicht te geven in hun ervaring en blik op de wereld.

Participanten hadden het vaak over het proces van twijfel onderzoeken in termen als 'wakker worden' of 'bewust worden'. In het verlengde hiervan omschreven ze mensen met een zeer kritische of sceptische houding als 'wakker' of 'wakkeren' en mensen die veel vertrouwen hadden in het beleid en de informatie van de overheid als mensen die 'slapen', 'volgzaam' of 'schapen' zijn. Net als wappie bleek 'schaap' een controversiëlere term te zijn, waar sommige gesprekspartners juist afstand van namen. Zo vertelde Jan: 'Ik hoef bijvoorbeeld ook iemand anders geen schaaap te noemen omdat ze dingen wel geloven, ik vind het gewoon denigrerend.'

We vroegen onze gesprekspartners in de interviews te reflecteren op hoe ze wakker of bewust waren geworden. Wat zagen zij als startpunt van dit proces? Sommige gesprekspartners gaven aan de overheid al sterk te wantrouwen voordat de coronacrisis begon. Hun lezing van de coronacrisis lag dan ook in het verlengde van hun eerdere ervaringen en wereldbeelden. Sanne had bijvoorbeeld al twijfels over de goede bedoelingen van de overheid door haar ervaringen met 'doofpotten in de zorg' en zag haar 'beeld bevestigd' tijdens de coronacrisis. Voor de meeste gesprekspartners was de coronacrisis echter de aanleiding om met een andere blik naar de overheid te kijken. Ze maakten ingrijpende maatregelen mee aan het begin van de coronacrisis, keken naar de overheidscommunicatie en hadden vaak het gevoel 'dat er iets niet klopte'. Naast de ingrijpende maatregelen noemden gesprekspartners ook vaak een eenzijdig

maatschappelijk debat als oorsprong van het gevoel dat er iets niet klopte. Tim reflecteerde bijvoorbeeld als volgt op waar dat gevoel bij hem vandaan kwam: 'Puur omdat er geen tegengeluid te vinden was begin 2020 in de media en op sociale media. Als je bijvoorbeeld, ik noem maar wat, bij RTL Nieuws onder een topic reageerde, nou dan kreeg je de wind van voren van andere gebruikers als je er anders over dacht.'

Participanten verbonden acties aan deze eerste twijfels. Ze gingen op onderzoek uit, zochten een tegengeluid en vergeleken bronnen met elkaar. Online vonden ze mensen met gelijksoortige vragen en twijfels. Sommigen gingen ook zelf actief informatie delen en groepen of pagina's beheren die deze uitwisselingen faciliteerden. Participanten ondernamen ook offline acties, zoals stickers en posters in de openbare ruimte plakken. Sommigen deelden flyers uit en deelden informatie offline met mensen in hun persoonlijke netwerk, of gingen naar bijeenkomsten en demonstraties. Ze deden dit vaak om anderen te waarschuwen en bewust te maken van het gevaar dat zij zagen. Dat werd hun echter niet altijd in dank afgenomen. Het anders denken ging voor de meeste van onze gesprekspartners dan ook gepaard met nadelige effecten voor hun relaties met mensen die het narratief van de overheid juist onderschreven.

In de volgende hoofdstukken gaan we dieper in op de verschillende dagelijkse processen die bijdroegen aan coronasceptische visies. Hoofdstuk 2 geeft inzicht in de verschillende sceptische denkbeelden die we tegenkwamen. Hoe combineerden gesprekspartners verschillende (online) narratieven tot een lezing van de coronapandemie? Welke argumentatie en beelden van de overheid speelden daarbij een rol? Hoofdstuk 3 gaat in op het onderzoeksproces dat participanten ondernamen. Naar wat voor soort bronnen keken zij en hoe gaven ze betekenis aan de narratieven die ze aantroffen? Hoofdstuk 4 kijkt naar de rol van sociale media in de sociale praktijk van coronasceptis. Wat voor soort infrastructuur biedt deze online omgeving aan onze participanten? Hoe ervoeren en gaven ze betekenis aan de contentmoderatie van coronasceptische berichten? Hoofdstuk 5 beschrijft de ervaringen met inclusie en exclusie die gesprekspartners met ons deelden. Wat betekende een coronasceptische visie voor nieuwe en bestaande sociale relaties? Hoofdstuk 6 gaat in op de emotionele gevolgen die participanten doormaakten en de (toekomst)strategieën die ze hanteerden om met deze gevolgen om te gaan.

2 Visies

Participanten hadden vragen over coronanarratieven van de overheid en zetten daar verschillende alternatieven tegenover. Online zagen we bepaalde sceptische narratieven met regelmaat terug, zoals het idee dat de overheid onnodig meer controle zoekt over haar burgers, of het narratief dat Nederlandse politici in opdracht van een internationaal netwerk coronamaatregelen introduceerden. Ook troffen we narratieven aan die de oorsprong en de ernst van het coronavirus in twijfel trokken, zoals het idee dat de ernst van corona werd overdreven om vaccins te verkopen.

De deelstudie *Coronascepsis in de media* heeft verschillende coronasceptische narratieven op sociale media op een kwantitatieve manier in kaart gebracht. Hierbij zijn verschillende termen gecategoriseerd in narratieven als 'controlestaat' en 'vaccinscepsis'. Die deelstudie geeft daarmee een overzicht van de reikwijdte aan sceptische narratieven die online te vinden zijn. In de huidige deelstudie gaan we dieper in op hoe mensen zelf verschillende narratieven combineren in hun eigen lezing van de coronacrisis.

We gaan hierbij vooral uit van de gesprekspartners met wie in diepte-interviews gesproken hebben, omdat dit een beter beeld geeft van hoe iemand ideeën uit verschillende bronnen, interacties en ervaringen bekijkt, beoordeelt en combineert tot een visie. Een interview is echter een momentopname van deze visie. Gesprekspartners gaven zelf al aan dat zij na verloop van tijd nieuw onderzoek zijn gaan doen en nieuwe thema's zijn gaan bekijken, en dat hun lezing van de coronacrisis zich hierdoor ook steeds verder ontwikkelde. In het volgende hoofdstuk gaan we verder in op dit ontwikkelings- en onderzoeksproces. In dit hoofdstuk brengen we eerst de combinaties aan ideeën in kaart. Gesprekspartners varieerden zowel in mate van scepsis als de onderwerpen waarover zij sceptisch waren. De mate van scepsis verschilde bijvoorbeeld tussen of iemand overheidsinformatie betwijfelde of geheel afwees. Het kwam ook voor dat een gesprekspartner een bepaald onderwerp binnen het overheidsnarratief afwees (zoals de intenties achter de coronapas), maar een ander onderwerp alleen betwijfelde of zelfs geloofde (zoals de effectiviteit van afstand houden). Bovendien kwamen we verschillende aannames tegen rondom de intenties en competenties van de overheid. Het verschil in deze aannames is grofweg in te delen in twee beelden van de overheid: een overheid met twijfelachtige intenties en competenties, en een overheid met slechte intenties en de competentie om die intenties doelmatig uit te voeren.

In dit hoofdstuk geven we inzicht in de coronasceptische visies waarin verschillende narratieven en argumentaties gecombineerd werden. We beschrijven eerst de interactie tussen scepsis en kritiek op het coronabeleid die respondenten aanleiding gaf tot twijfels aan de goede bedoelingen van de overheid. Daarna schetsen we twee beelden van de overheid die een indicatie geven van het spectrum van coronascepsis. Voor beide beelden gaan we vervolgens in op enkele zorgen en narratieven die speelden bij gesprekspartners. Het is belangrijk om te benadrukken dat het dus niet gaat om twee sluitende visies op de coronacrisis, maar om twee soorten onderliggende sceptische aannames die in verschillende visies en narratieven terugkomen.

Ondanks de verschillende aannames over wat de overheid kan en doet, zien we bij beide beelden vergelijkbare zorgen terug. Deze zorgen gaan over een eenzijdige benadering van gezondheid, een gebrek aan meerstemmigheid, terugval van de democratie en verborgen belangen van machthebbers. We beseffen dat het verschil in beelden van de overheid groot is. De soortgelijke argumentaties, zoals de interactie tussen kritiek en scepsis, sterken ons echter in het idee dat coronascepsis een spectrum is. Binnen dit spectrum zien we deels vergelijkbare argumentaties en zorgen, maar verschillen in de mate van scepsis en de precieze narratieven die mensen aandragen.

2.1 Kritiek op het coronabeleid als aanleiding voor scepsis

Op conceptueel niveau is er een onderscheid te maken tussen kritiek en scepsis. Bij kritiek op het coronabeleid gaat het om het maken van een andere waardenafweging of aandacht vragen voor de nadelige gevolgen of de effectiviteit van maatregelen. Scepsis draait daarentegen om het twijfelen aan de intenties van het beleid en het denken dat er andere doelstellingen en belangen spelen dan er wordt voorgedaan. Kritiek op het coronabeleid speelde tijdens de coronacrisis breder dan alleen in relatie tot scepsis. Na een eerste golf met relatief veel institutioneel vertrouwen onder de bevolking (Dekker et al. 2020), nam kritiek op de coronamaatregelen tijdens de tweede golf toe. Toen vond een deel van de bevolking de geldende coronamaatregelen niet ver genoeg gaan, terwijl een kleiner deel juist minder maatregelen wilde (De Klerk et al. 2021).

In de narratieven van onze gesprekspartners en in observaties op sociale media zagen we zowel scepsis als kritiek terugkomen. In de argumentatie van de gesprekspartners vormde kritiek op het beleid vaak een reden om vraagtekens te zetten bij de intenties en competenties van de overheid. Zij hadden het daarbij vaak over drie vormen van kritiek die aanleiding gaven tot scepsis:

- 1 Aanpassingen aan het overheidsnarratief
- 2 Tegenstrijdigheden in het coronabeleid
- 3 Doelmatigheid van het coronabeleid

2.1.1 Aanpassingen aan het overheidsnarratief

Ten eerste spraken participanten zich vaak kritisch uit over aanpassingen aan het overheidsnarratief. Yvonne merkte bijvoorbeeld op:

In het begin van de coronacrisis werd nog gezegd dat mondkapjes onzin waren. En toen zouden we eigenlijk naar een groepsimmunitieit toewerken, maar dat was uiteindelijk niet de bedoeling, want dan krijg je de mensen niet aan de prikken. Dus moest Rutte op een gegeven moment een andere koers varen en in één keer was een mondkapje wel van belang.

Yvonne's toelichting verwijst naar twee veranderingen in het institutionele narratief tijdens de coronapandemie: het mondkapjesbeleid en de inzet op groepsimmunitieit versus vaccins om uit de pandemie te komen. De verandering in het institutionele narratief over niet-medische mondkapjes, waarbij het gebruik tegen virusverspreiding werd heroverwogen, was een belangrijk aandachtspunt in andere interviews en in online berichten. Anja merkte op: 'De ene keer werken ze wel, de andere keer werken ze niet. Nou, ik geloof er niet in.' Deze verschuiving vormde voor sommige gesprekspartners een reden om vraagtekens te zetten bij de intentie achter het beleid. Zo vertelde Maaïke:

Ik heb mijn hele leven lang voor mijn werk een mondkapje voor gehad, maar zodra ik van mijn werkplek wegging zette ik hem af. En nu worden mensen verplicht om gewoon hele dagen met zo'n schadelijk mondkapje op te lopen. Er zijn zelfs doosjes waarop staat: helpt niet tegen virussen. Het is gewoon een groot gedragsexperiment om te kijken hoever je mensen krijgt, nou duidelijk heel ver dus.

2.1.2 Tegenstrijdigheden in het coronabeleid

Participanten benoemden regelmatig tegenstrijdigheden in het coronabeleid of in de communicatie daarover. Deze tweede vorm van kritiek gaf ook aanleiding tot sceptische vragen. Zo zei Evelien: 'Er waren heel veel tegenstrijdigheden. In eerste instantie mochten mensen zonder vaccinatie nog gewoon op het terras zitten en later niet meer.'

Gesprekspartners vertelden over andere discrepanties die zij zagen bij de invoering van specifieke beleidsmaatregelen. Anja vertelde: 'Die anderhalve meter is waanzin, want je kan op acht meter nog besmet worden. Je mag opeens weer vliegen, maar juist in een vliegtuig kan je besmet worden.' Meerdere participanten spraken over verschuivingen van groepsimmunitieit naar eenmalige vaccins, en van eenmalige vaccins naar vaccins met terugkerende boosters en alsnog de terugkeer naar lockdowns. Ze uitten zich kritisch over overheidsbronnen en mediabronnen die eerder in de pandemie schreven dat vaccinaties tegen besmettingen beschermden.

Anja zei toen al online te hebben gelezen dat dit niet waar was: ‘Het was ook bekend dat het vaccin niet beschermt tegen besmetting. Als het beschermt, dan is het matig maar in ieder geval niet wat beweerd werd. [...] Nou, dat bleek dus ook.’

Gesprekspartners zetten ook vaak vraagtekens bij de intenties achter de coronapas, op basis van ervaren tegenstrijdigheden rondom deze beleidsmaatregelen. Robin vatte deze bedenkingen als volgt samen:

Het zou dan gaan om het indammen van de besmettingen, het beschermen van de mensen die niet gevaccineerd waren. Alleen, alle mensen die bij elkaar in een restaurantje zaten, die hoefden zich niet te testen. Die hadden een QR-code, dus die mochten naar binnen want ze waren gevaccineerd, maar wie zegt dat niet de helft van die mensen besmet waren met corona terwijl ze dat niet wisten? [...] En dan wordt er dus gezegd: we doen het allemaal voor je gezondheid, alleen het blijkt er helemaal niet uit.

Robin ervoer het ook als een discrepantie in het beleid dat iemand die niet gevaccineerd was, moest bewijzen geen corona te hebben, om toegang te krijgen tot een ruimte waarin een gevaccineerd iemand hem of haar zou kunnen besmetten:

Dus als jij een vaccinatie had dan mocht je doen en laten wat je wilde eigenlijk, maar als je ongevaccineerd was, puur en alleen omdat je ongevaccineerd bent, dan mocht dat niet. En het leek op een bepaald moment niet eens meer te gaan om gezondheid, het leek gewoon te gaan om controle.

Robin beredeneerde dat de doelstelling van de coronapas, in tegenstelling tot haar beeld van het institutionele narratief, niet de indamming van besmetting kon zijn. Dit vormde voor haar een aanleiding om te denken dat het ging om het uitoefenen van controle op ongevaccineerden.

2.1.3 Doelmatigheid van de coronamaatregelen

Ten derde vormde de ervaren doelmatigheid van de coronamaatregelen een basis voor scepsis. Een belangrijk element van deze kritiek was dat de effecten van de maatregelen repressief en schadelijk waren, en dat er weinig aandacht was voor alternatieve maatregelen die gesprekspartners minder schadelijk en wel effectief achtten. De kern van deze link tussen scepsis en kritiek op de doelmatigheid van beleid is de vraag: als de overheid bereid is om maatregelen te nemen die zo repressief zijn en nadelige effecten hebben op mensen, waar is de overheid dan nog meer toe in staat? En waarom kiest de overheid niet voor minder zware maatregelen, als die ook effectief kunnen zijn? Zo vertelde Menno:

De manieren van hoe de overheid probeerde de pandemie onder controle te houden, met de lockdownmaatregelen en avondklok, dat ging tegen mijn gevoel in. Dat er werd gezocht naar repressieve middelen om tot een oplossing te komen. Dat vind ik eigenlijk niet het eerste waar je naar moet zoeken.

Menno benadrukte dat hij begreep dat er aan het begin van de pandemie een crisissituatie speelde en er daarom vanuit ‘urgentie’ ‘repressieve middelen’ werden ingezet. Hij vroeg zich wel af of er later in de pandemie niet meer alternatieve beleidsopties te overwegen waren:

Zeker na een aantal maanden is de vraag of je nog steeds in een crisis bent. Afhankelijk van ziekenhuisbezetting was het nog steeds wel crisis. Dat werd meestal als argument gebruikt. Dat het voornamelijk was om het ziekenhuis draaiende te houden. Maar het leek alsof er ook niet echt veel naar oplossingen gezocht werd daarbinnen. Het is moeilijk om daar een beeld van te hebben natuurlijk. Je moet daar eigenlijk wel gewoon ook meer verstand van hebben, wil je weten hoe een ziekenhuis werkt en hoe makkelijk het is om daar extra capaciteit bij te krijgen op een of andere manier. Maar ik denk als je zo’n zware maatregel neemt met lockdowns, dan moet er ook wel geen andere keuze zijn. En het leek mij alsof met wat meer creativiteit ook andere oplossingen gevonden hadden kunnen worden.

Een alternatief voor lockdowns waar hij graag meer over had gehoord was wat hij *focused protection* noemde: maatregelen gericht op kwetsbare groepen die beschermd moeten worden, in plaats van generieke maatregelen voor de hele maatschappij.

Net als Menno maakte Anja zich druk over de nadelige effecten van het generieke karakter van de lockdowns. Vanuit haar werk zag ze zelf vaak het schadelijke effect op het onderwijs: 'De lockdown heeft voor de leerlingen en studenten een enorm gat geslagen en ik denk niet dat dat goed komt.'

Evelien pleitte ook voor meer ruimte voor individuele afwegingen in plaats van generieke maatregelen. Haar zorgen gingen vooral uit naar de kwaliteit van leven van oudere mensen:

Ik vond het met bejaardentehuizen wel heel ver gaan eigenlijk. Dat contact ontzeggen. Het is een keuze die een overheid maakt. Ja, je zal er maar aan moeten staan. Je zal maar in de regering zitten en dat soort beslissingen moeten nemen, maar ja, dat vond ik toch wel te ver gaan. Je kunt daar ook een persoonlijke keuze leggen, van wil iemand wel of niet. Als ik dan kijk naar mijn schoonmoeder, die woont op zichzelf, die kan best zelf de keuze maken of ze wel of niet een knuffel wil, of ze wel of geen bezoek wil.

Het meedenken met de afwegingen van beleidsmakers was een thema dat in meerdere interviews naar voren kwam. Enkele gesprekspartners reflecteerden expliciet op hoe ingewikkeld het moet zijn om keuzes te maken in een crisissituatie. Deze reflecties werden gekoppeld aan mogelijke alternatieven voor maatregelen. Gesprekspartners in interviews en deelnemers aan de online groepen die we observeerden, misten vaak uitleg over de overwegingen om een maatregel boven een andere maatregel te verkiezen. Dit speelde vooral wanneer zij vonden dat neveneffecten van de gekozen maatregel niet goed voor het voetlicht werden gebracht.

Naast meer gerichte lockdownmaatregelen, werd opschaling van de zorgcapaciteit als alternatief voor de lockdowns genoemd. Maaïke merkte hierover op:

De zorg was al in jaren voor de COVID enorm afgeschaald, IC-bedden gehalveerd, zorgziekenhuizen gesloten. En met de COVID is er helemaal geen capaciteit bijgekomen in de zorg. Er kwamen alleen maar teststraten bij, en controles, en boa's die de mensen uit elkaar moesten gaan drijven.

Gesprekspartners vonden het coronabeleid over het algemeen niet doelmatigheid en te repressief. Zo vertelde Yvonne over beboeting van gedragsmaatregelen: 'Wat ik dan het vuile ervan vind, is dat je allemaal beboet wordt. [...] Je moet je als een marionet of als een robot gaan gedragen, want als je dat niet doet, dan pas je niet binnen het systeem.' De ervaren dwang kwam volgens gesprekspartners door een stapeling van verschillende elementen, waaronder de inzet van de coronapas, de aandacht voor de voordelen van vaccinatie in het institutionele narratief en in traditionele media, en de geringe aandacht voor twijfel en nadelen van vaccins in deze bronnen. Zorgen over dwang gingen niet alleen over de huidige ervaringen van de gesprekspartners, maar ook over mogelijk beleid dat werd besproken. Zo merkte Kim op: 'Wat mij zorgen baarde is dat er een verplichte vaccinatie aan zat te komen en dat ik dan mijn baan kwijt zou raken als ik me niet laat vaccineren. Ik werk in de kinderopvang en indirecte dwang heb ik al meegemaakt.'

Onze gesprekspartners mengden in interviews dus verschillende vormen van kritiek op het coronabeleid met vormen van scepsis. Kritiek op de doelmatigheid van het beleid, tegenstrijdigheden en aanpassingen binnen het overheidsnarratief vormden in hun argumentaties vaak aanleiding tot een sceptische houding ten opzichte van het overheidsnarratief rondom corona. De mate van deze scepsis verschilde echter aanzienlijk tussen participanten. We maken hierbij onderscheid tussen sceptische visies die twijfelachtige intenties en matige competenties aan de overheid toeschrijven, en visies die slechte intenties bij de overheid (en andere machthebbers) zien en een hoge mate van macht en eenstemmigheid om die slechte intenties doelgericht uit te voeren. We beschrijven beide beelden van de overheid hierna en gaan in op een aantal sceptische narratieven en zorgen die bij deze beide beelden speelden. Deze narratieven gaan deels over het beleid en deels over zorgen richting de toekomst op basis van observaties van het huidige beleid in Nederland en het buitenland.

2.2 Beeld 1: Een overheid met twijfelachtige competenties en intenties

In het eerste beeld van de overheid dat we beschrijven, gaat de scepsis van participanten voornamelijk over corona (en minder over andere beleidsterreinen) en de Nederlandse overheid (en minder over internationale verbanden en actoren). Gesprekspartners met dit beeld maakten onderscheid tussen verschillende aspecten van het coronabeleid. Ze hanteerden meestal een sceptische houding ten opzichte van de veiligheid van mRNA-vaccins en de mate waarin 'strengere' of 'repressieve' maatregelen nodig waren om het virus te bestrijden. Zo vertelde Robin dat ze voor 'preventief beleid' als handen wassen en ontsmettingsmaatregelen was, maar uitte ze twijfels bij de informatie over de veiligheid van de coronavaccins. Ze maakte gebruik van de opgedane kennis tijdens haar studie en vatte het onderscheid dat ze maakte tussen de coronavaccins en eerdere vaccins als volgt samen:

Het gaat om mRNA-vaccin en ik was heel huiverig, omdat ik bekend ben met de oude vaccins. Dan hebben we het over de vectorvaccins, waarin een afgezwakt of dood virusdeeltje wordt gebruikt om iemand in te enten en vervolgens reageert het immuunsysteem daarop. Dat was wat ik kende, dat was wat ik tijdens mijn studie ook heb geleerd. [...] En toen werd er inderdaad gesproken over mRNA, over eiwitten, andere technieken. Het was zoveel informatie, maar ook iets wat experimenteel was.

Anja maakte eveneens onderscheid in haar sceptische houding tussen het gevaar van het virus en de veiligheid van het vaccin. Enerzijds had ze grote twijfels bij de veiligheid en effectiviteit van de coronavaccinaties:

Het is zo'n experimenteel ding. Ik heb me ook heel goed verdiept in wat de status van die vaccinatie was, want er werd gewoon gezegd: het is goedgekeurd. Maar het is niet goedgekeurd, het is voorlopig toegelaten. Dat heb ik echt wel vijf keer opgezocht, want elke keer weer werd er gezegd: ja, maar het is goedgekeurd.

Anderzijds onderschreef ze wel het gevaar van het virus zoals het door overheidsinstanties werd uitgedragen. Al reflecterend op haar houding en die van gelijkgestemden in haar omgeving vertelde ze:

Het zijn eigenlijk allemaal mensen die goed voor zichzelf zorgen, die denken: nou die prik, daar kies ik niet voor maar ik zorg wel op een andere manier voor mezelf, want corona is niet iets wat je op moet gaan lopen. Dus het zijn geen corona-ontkenners. Het zijn mensen die heel bewust met hun gezondheid bezig zijn en om die reden ook niet kiezen voor vaccinatie.

Bij dit beeld past een patroon van narratieven die het gevaar van het coronavirus niet zozeer betwisten. Dit waren bijvoorbeeld online berichten die het gevaar van besmettingen lastig te beoordelen vonden, of hoogstens betwijfelden of het gevaar niet werd overschat door de overheid. Er werd daarbij ook vaak onderscheid gemaakt tussen het gevaar van een coronabesmetting voor gezonde personen en kwetsbare personen. Dit verschil kwam ook terug in Robins visie op de coronapandemie. Zij vertelde dat ze zich niet aangesproken voelde om zich te laten vaccineren, omdat ze zich gezond voelde en het virus aan het begin van de pandemie 'net iets gevaarlijker dan het griepvirus' was. Ze had aan het begin van de pandemie de besmettingscijfers wel gevolgd, maar ze was hiermee opgehouden omdat ze de interpretatie van de cijfers van het RIVM 'niet representatief' vond voor de ernst van de situatie. Robins moeder had echter een 'zwak immuunsysteem' en daarom had Robin eerder nagedacht om zich wel te laten vaccineren. Dat deed ze toen toch niet, omdat ze de ontwikkelingstechniek van de vaccins wantrouwde. In plaats daarvan bleef ze veel thuis en verminderde ze haar sociale contacten, zodat ze een kleinere kans maakte om haar moeder te besmetten. Later besloot ze zich toch eenmalig te laten vaccineren om een andere reden:

Op een bepaald moment werd het risico om mijn vrijheid te verliezen heel erg groot en ik dacht: ik kan dadelijk gewoon niet eens meer naar de winkel om een paar sokken te halen. Toen werd er gesproken over: ongevaccineerden mogen straks helemaal niet meer naar binnen want we gaan voor een zG-beleid, toen dacht ik: misschien moet ik me toch laten vaccineren. [...] Aan de ene kant wilde ik me laten vaccineren want ik ben bij andere ziektes ook pro-vaccinatie en je krijgt er een QR-code door, maar aan de andere kant is dit vaccin nog experimenteel en ik ben gezond. En toen dacht ik: als ik ziek word van het vaccin, dan zij het zo.

Naast dat Robin het generieke gevaar van het virus afwees, betwijfelde ze of het veilig was om een coronavaccin te nemen. Ze was er niet van overtuigd dat het vaccin veilig was toen ze het nam, maar ze berustte in de gedachte dat het waarschijnlijk niet zo risicovol was als ze eerst had gedacht. Ze keek er vooral naar uit dat ze hiermee een QR-code kreeg, op vakantie kon gaan en kon voorkomen dat haar vrijheid in Nederland verder ingeperkt zou worden. Robins keuze voor vaccinatie was niet gebaseerd op vertrouwen in de overheidsinformatie over het vaccin, maar op ervaren dwang. Ze was aangedaan door deze ervaring: 'Ik ben normaal gesproken pro-vaccinatie, maar de manier waarop dit gegaan is, hoe mensen eigenlijk gedwongen werden om zich te laten vaccineren, anders mochten ze nergens meer naartoe.'

De narratieven die bij dit beeld passen richten zich dus niet zozeer op het betwisten van het gevaar van corona, maar voornamelijk op mogelijke alternatieven voor het coronabeleid dat (deels) als risicovol of schadelijk wordt gezien. Deze schadelijkheid werd in het bijzonder gezien in relatie tot gezondheid, en soms ook in relatie tot het functioneren van de democratie. Carla wantrouwde, net als Robin, de veiligheid van de mRNA-vaccins zoals die door de overheid werd uitgelegd. In plaats van een vaccin te nemen, zag ze heil in het slikken van vitamines en een gezonde levensstijl. Ook Anja maakte gebruik van deze strategie. We zagen tips over vitamines en het versterken van het immuunsysteem eveneens terugkomen in online uitwisselingen. Een narratief dat hier regelmatig aan werd gekoppeld was dat de overheid in de coronacrisis op een eenzijdige manier naar de gezondheid en het welzijn van burgers keek, waarbij de focus meer lag op vaccins dan op een gezonde levensstijl.

De visies die deze gesprekspartners schetsten van een overheid die te strenge en risicovolle maatregelen nam zonder voldoende onderbouwing, duiden op een beeld van een overheid met twijfelachtige competenties. Waarom overwoog de overheid geen alternatieve beleidsopties die minder risicovol of schadelijk waren? Of, als de alternatieve beleidsopties wel waren overwogen, waarom legde de overheid dan niet uit waarom deze beleidsopties niet werden gekozen? Deze onderliggende vragen leidden tot twijfels aan de intenties en belangen van de overheid. Er werd door deze gesprekspartners niet gesproken over een kwaadwillende overheid, maar ze twijfelden op sommige punten in het gesprek wel of het coronabeleid altijd gericht was op het bestrijden van het virus. Zoals we eerder in dit hoofdstuk al bespraken, vond Robin dat de coronapas niet om het voorkomen van besmettingen kon gaan, omdat mensen met een QR-code elkaar nog steeds konden besmetten. Ze concludeerde dat deze beleidsmaatregel niet was gestoeld op 'gezondheid', maar leek 'te gaan om controle'.

Evelien deelde soortgelijke zorgen om de veiligheid en werkzaamheid van vaccins, maar ze ging 'er toch van uit dat er goede bedoelingen zijn, net als eerdere vaccinaties die eigenlijk wel ook ergens werken'. Ze wees complottheorieën over kwaadwillende machtshebbers expliciet af, maar had wel twijfels bij de financiële belangen van de overheid en de farmaceutische industrie. 'Als mensen zeggen: dit virus is bewust de maatschappij in gedumt. [] Nee, dat geloof ik eigenlijk niet. Maar ja, geld speelt wel een rol denk ik op bepaalde niveaus, en daar hebben wij geen inzicht in.' Op Facebook kwam ze weleens berichten tegen over complotten die ze 'beangstigend' vond, maar deze wees ze af, gebaseerd op het idee dat 'als de wereld zo in elkaar zit, dan wil ik me op daar op dit moment niet mee bezighouden'.

Net als Evelien ging ook Anja ervan uit dat er verborgen financiële belangen speelden bij het maken van keuzes in het coronabeleid. Anja vertelde dat ze vitamine D slikte om haar immuunsysteem te verbeteren als persoonlijke maatregel tegen corona:

Heel langzaam beginnen artsen nu ook te zeggen: ja, we moeten eerst vitamine D onderzoeken. Het wordt wel steeds meer regulier, maar het zit in de verkeerde richting, want het is orthomoleculaire geneeskunde. En met vitamines kun je geen geld verdienen. En er zijn tegenstanders van de orthomoleculaire geneeskunde die zeggen: er gaat ontzettend veel geld in om. Nou, dat is dus niet zo. Natuurlijk gaat er geld in om, maar ik slik de hele winter vitamine D en het kost me 15 euro. [...] Daar wordt echt geen groot geld verdiend.

Anja vermoedde dat de overheid niet naar vitamines als beleids optie wilde kijken, omdat er financiële belangen speelden tussen de minister van Volksgezondheid en de farmaceutische industrie:

Er gaan verhalen rond dat zijn broer diep in het reguliere farmaceutische wereldje zit. De farmaceutische industrie en de wapenindustrie, daar wordt het meeste geld verdiend. Dat geeft mij ook reden om vragen te stellen. Net als dat ik erachter kwam dat ik beter vitamine C dan antibiotica had kunnen nemen toen ik blaasontstekingen had, is dit ook zo'n verhaal. Dan ga je daar over lezen, want je komt op zo'n site waar je de vitamines gaat bestellen en dan denk je: ho, wat is er allemaal aan de hand met Big Pharma?

Anja's scepsis ten opzichte van de intenties van de overheid gaat hier samen met haar wantrouwen ten aanzien van de farmaceutische industrie. Dit was een breder gedeeld narratief onder gesprekspartners. Zowel bij mensen die een soortgelijk beeld onderschreven als Anja, als bij mensen met een beeld van een doelgerichte overheid met slechte intenties, zoals we hierna zullen uitleggen. Dit wantrouwen in de farmaceutische industrie past in een breder patroon in het maatschappelijk debat. Uit de kwantitatieve surveydata van de deelstudie *Coronascepsis in Nederland* komt naar voren dat ongeveer een kwart van de Nederlandse bevolking de informatie van de fabrikanten over de coronavaccins wantrouwt. Dit is nog iets hoger dan het percentage van de bevolking dat sceptisch is over de vaccininformatie van het RIVM (20%) of weinig tot geen vertrouwen heeft in de werking van de vaccins (15%).

2.3 Beeld 2: Een doelgerichte, eenstemmige overheid met slechte intenties

Het tweede beeld van de overheid dat we uit de coronavisies van onze gesprekspartners kunnen opmaken, laat zich op een andere manier typeren. Het gaat om een beeld van de overheid en andere machthebbers die bewust kwaad kunnen en willen doen. In tegenstelling tot het vorige beeld, verbinden deze visies zorgen over verschillende beleidsterreinen met elkaar, zoals het coronabeleid en ontwikkelingen op het gebied van technologie en klimaatverandering. Dit past bij het beeld van een eenstemmige overheid die doelgericht intenties kan uitvoeren. Er zijn enkele verschillen tussen narratieven die hierbij passen, met name in relatie tot de vraag of slechte plannen en macht wordt toegekend aan de Nederlandse overheid, of aan internationale samenwerkingsverbanden.

Bij dit beeld passen diverse narratieven over de oorsprong en het gevaar van het coronavirus. Online troffen we berichten aan waarin werd betwijfeld of het virus echt bestond. In berichten waarin het bestaan van het virus werd ontkend, werd COVID-19 'nep' of een 'hoax' genoemd, en werd betwist dat het virus aangetoond kon worden met een PCR-test of zelftest. Een aantal van deze berichten werd ondersteund met foto's van verpakkingsmateriaal van testen waarop stond dat een test een positief of negatief resultaat zou moeten geven. Hierbij werd gesproken over 'neptesten' die een vooraf bepaald resultaat weergaven, zonder daadwerkelijk op het virus te kunnen testen omdat het niet echt bestond. Deze narratieven werden echter niet door onze gesprekspartners in interviews onderschreven.

Er waren verschillende narratieven die beweerden dat corona bewust de wereld is geholpen, of anderszins bewust werd misbruikt. In sommige berichten werd gesproken van een gevaarlijk virus dat bewust door China, regeringsleiders, farmaceutische bedrijven of een elitenetwerk werd ingezet om van een deel van de mensheid af te komen door ze heel ziek te maken. Deze narratieven zien het coronavirus als een biologisch wapen dat gevaarlijk is voor de volksgezondheid. Er waren ook narratieven die beweerden dat corona niet zo gevaarlijk was als de overheid beweerde en dat het virus bewust geïntroduceerd of aangegrepen werd door machthebbers om vergaande beleidsplannen in te voeren. In sommige berichten, die woorden als 'nep' en 'hoax' gebruikten, werd bedoeld op deze lezing van de pandemie en niet op de ontkenning van het bestaan van het virus. In deze lezing is niet het virus 'nep', maar juist de doelstelling van het beleid anders dan wordt voorgedaan.

We bespreken hier twee versies van het idee van corona als ‘dekmantel’ voor kwade beleidsplannen die met regelmaat in de visies van gesprekspartners naar voren kwamen: de controlestaat en *The Great Reset*. Dorien vertelde hierover:

Het neigt allemaal naar een controlestaat eigenlijk. Deze winter hebben we al meegemaakt wat er gebeurt als je niet gevaccineerd bent en je niet wil laten testen, dan word je gewoon beperkt. M'n moeder heeft ook al eerder meegemaakt dat je geld je wordt ontnomen. Je mag niet meer bij je bankrekening als je niet bij het overheidsnarratief past, daar maak ik me zorgen over.

Tim uitte soortgelijke zorgen over een controlestaat en vergeleek zijn voorspelling voor Nederland met zijn beeld van China.

Het lijkt wel langzaam of we in een systeem worden gerommeld wat vergelijkbaar is met hoe China werkt, met censuur. [...] Je ziet daar het Social Credit System. Daar mag je niet reizen als je te veel stroom hebt gebruikt of als je naar doet tegen de overheid. Dan krijg je een paar punten minder, waardoor je niet op vakantie mag. En je ziet duidelijk patronen dat het hier ook die kant op gaat.

Op basis van hun huidige ervaringen met dwang en gebrek aan autonomie tijdens de coronacrisis, maakten participanten zich zorgen om de toekomst. Het idee van de controlestaat was dan ook niet alleen gebaseerd op het coronabeleid. Zo vertelde Sanne dat ‘je breder moet kijken’. In online discussies en interviews ging het vaak om bredere ontwikkelingen op het vlak van technologie en klimaatbeleid. Veel participanten maakten zich zorgen om verhalen over een digitaal paspoort in een app. Ze voorspelden dat deze app gekoppeld zou worden aan een uniek burgerservicenummer waarmee toegang tot geld, sociale media, reizen en CO²-uitstootrechten (CO²-budget) door de overheid verstrekt en ontnomen kon worden. Soms werd dit idee gekoppeld aan narratieven over camera's die gezichten kunnen herkennen en kunnen controleren of iemand zich aan overheidsbeleid houdt. Hierbij werd onder andere verwezen naar gezichtsherkenningstechnologieën in China en ontwikkelingen in kunstmatige intelligentie. In dit kader werd er in online discussies ook weleens verwezen naar onderzoek van de Universiteit van Amsterdam, waarbij beelden van beveiligingscamera's werden gebruikt om de naleving van de maatregelen te onderzoeken. Dit gebeurde door, deels met algoritmes, te kijken of mensen met of zonder mondkapje beter afstand hielden, en of mensen zich aan de avondklok hielden (zie Appelman et al. 2021; UVA 2021).

Sommige gesprekspartners verwezen naar zorgen over controlemechanismen via een app met de term *The Great Reset*. Het was tevens een gebruikelijke term in de online groepen en pagina's die we bekeken. De term verwijst naar de titel van een boek van Klaus Schwab en Thierry Malleret van het World Economic Forum (WEF), een internationale non-gouvernementele organisatie. Schwab en Malleret (2020) beschrijven een visie op de wereld na de coronapandemie, gericht op duurzaamheid, meer gelijkheid tussen mensen, en meer samenwerking tussen landen. Ze schetsen een beeld en een beleidsagenda voor de ‘vierde industriële revolutie’, met digitale innovaties, robots, digitale volgsystemen en de inzet van artificiële intelligentie.

Participanten verbonden verschillende zorgen en voorspellingen aan *The Great Reset*. Naast de zorgen over een app die toegang en ontzegging tot voorzieningen regelde, ging het vaak over een basisinkomen gekoppeld aan het eerdergenoemde sociale kredietsysteem. Maaïke vertelde: ‘Ze willen mensen opzettelijk in de financiële moeilijkheden brengen om daarna hun schulden kwijt te schelden, op voorwaarde dat al hun bezittingen naar de staat en de bank gaan. Middels het basisinkomen maken ze je dan totaal afhankelijk.’

Participanten die zich zorgen maakten over *The Great Reset*, koppelden deze zorgen vaak niet alleen aan de Nederlandse overheid en het WEF. Zij benadrukten samenwerkingsverbanden tussen verschillende nationale overheden, wereldleiders, de Verenigde Naties, de Europese Unie en rijke en invloedrijke mensen uit het internationale bedrijfsleven. Deze zorgen passen in een breder beeld van kritiek op de invloed van internationale organen en samenwerkingsverbanden die participanten aankaartten.

Zo sprak Peter over regeringsleiders in Europa: ‘Ze draaien allemaal in hetzelfde kringetje rond. Als je als regering een buitenbeentje van Europa bent, binnen het zogenaamde Verenigde Europa een stap buiten de deur probeert te zetten, dat word je teruggeroepen.’ En Yvonne merkte op:

Het gaat heel erg hard. In de hele coronatijd verbaas ik me hoe hard het sociale kredietsysteem er doorheen gedrukt wordt. Ik hoorde laatst dat 80% van de beslissingen in Nederland worden al niet meer door de overheid gemaakt. [...] En waar ik me zorgen over maak, is dat het rijke Nederland zo meteen zijn rijkdom gewoon kwijtraakt door handtekeningen die gezet worden door ministers om al onze zeggenschap over ons eigen land maar aan de Europese Unie te geven. We zijn gewoon een melkkoe geworden.

Onderzoek naar berichten en foto's op Instagram laat zien dat narratieven over *The Great Reset* elementen uit eerdere narratieven en theorieën over elitenetwerken gebruiken, zoals visies op 5G-technologie en een *deep state* (Tuters en Willaert 2022). In ander onderzoek is erop gewezen dat deze ideeën soms verband houden met antisemitisme, vanwege onder andere verwijzingen naar Joodse leden van deze netwerken (Becker en Bolton 2022; Milosevic en Gutierrez 2022; Schuller 2021). In onze observaties en in onze interviews met gesprekspartners kwamen geen expliciet antisemitische uitspraken voor. Mensen verwezen vooral naar politici in Nederland en naar internationale organisaties en bedrijven.

2.4 Uiteenlopende beelden van de overheid, gedeelde kritiek en zorgen

Gesprekspartners die een overheid met twijfelachtige intenties en competenties zagen, zetten zich soms expliciet af tegen het beeld van een overheid met slechte intenties. Dit kwam in online uitwisselingen bijvoorbeeld naar voren toen een deelnemer aan een Facebookgroep op een bericht van een andere deelnemer reageerde, waarin stond dat hij te ver ging. Soms kwam het verzet tegen dit beeld ook in de vorm van afwijzende termen als ‘wappies’ of ‘gekkies’. Sommige gesprekspartners distantieerden zich tijdens hun interview van mensen die zij te sceptisch vonden. Anja benadrukte dat zij en haar vrienden geen ‘corona-ontkenners’ waren. Menno was in eerste instantie terughoudend in het zoeken naar alternatieve narratieven vanwege associaties met complotdenken:

Ik raakte met iemand in gesprek die zei: kijk daar eens naar dit artikel of lees dat eens. Maar toen dacht ik: ik wil me niet in allerlei complottheorieën gaan verdiepen. Dat was eerst mijn beeld van sociale media eigenlijk. [...] Toen ben ik toch iets gaan kijken en toen dacht ik: oh, er zijn ook wel zinnige geluiden nog te vinden. Voor mijn gevoel zinnige dan.

The Great Reset was een voorbeeld van een narratief dat Menno niet zinnig vond. Ook Evelien sprak zich uit tegen bepaalde narratieven over complotten, over chips in vaccins en elitenetwerken die kinderen ontvoeren. Ze noemde dit ‘wappieredenaties’.²

Hoewel er dus duidelijke verschillen bestaan tussen de beelden van de overheid en er ook expliciete distantieering van andere visies speelde, zijn er tevens opvallende overeenkomsten tussen de twee groepen te vinden. De overlap zit in specifieke narratieven, algemene zorgen en argumentatielijnen die sterk op elkaar lijken. We bespreken enkele opvallende overeenkomsten, te beginnen met de wisselwerking tussen scepsis en kritiek op tegenstrijdigheden in het coronabeleid. Ter illustratie vergelijken we hier de argumentaties van Maaïke, die *The Great Reset* onderschreef, met die van Menno, die *The Great Reset* expliciet afwees. Maaïke vertelde:

We werden van elkaar geïsoleerd, de sportscholen gingen dicht, terwijl sporten essentieel is om gezond te blijven, maar de McDonald's en de drankwinkels en de Jamin die bleven wel open. Nou, daar heb ik zes miljoen vraagtekens bij, dan heb je het niet goed met burgers voor.

² Ook binnen de groep gesprekspartners die het beeld van een overheid met twijfelachtige intenties en competenties onderschreven, werd er soms afstand gedaan van anderen die ‘wappies’ werden genoemd. Tim zag zichzelf niet als een wappie, maar gaf wel aan dat de wappies in de loop van de pandemie steeds vaker gelijk bleken te hebben.

Menno had een soortgelijke uitspraak over tegenstrijdigheden in het coronabeleid vanuit het oogpunt van bescherming van de gezondheid:

Er zijn allerlei aspecten waar je vraagtekens bij kan zetten. Dat scholen en sportscholen gesloten werden, waar eigenlijk niet een groep mensen komt die heel erg kwetsbaar zijn, maar wat wel goed is voor de gezondheid en het welzijn van mensen.

Bij beide beelden speelden daarnaast wantrouwen in de farmaceutische industrie een belangrijke rol. Een veelvoorkomende zorg ging over financieel gewin als voornaamste beweegreden van farmaceutische bedrijven, ook als dit risicovolle effecten met zich meebracht voor afnemers van de vaccins. Een andere overeenkomst gaat over het belang aan autonomie om eigen keuzes te maken, specifiek als het om gezondheid gaat. Maaïke zei bijvoorbeeld: 'Er is maar een iemand verantwoordelijk voor mijn gezondheid en dat ben ik. Ik kies wat ik eet, ik kies hoe ik leef, dat is mijn verantwoording en als er iets met mijn gezondheid fout gaat.' Gesprekspartners uit beide groepen vonden het belangrijk om ruimte te ervaren om van alternatieve geneeswijzen gebruik te maken. We zien deze aandacht voor alternatieven voor reguliere geneeskunde terugkomen bij beide beelden. Voor Evelien en Anja, die bij het beeld van een overheid met twijfelachtige competenties en intenties passen, waren dat respectievelijk homeopathie en orthomoleculaire geneeskunde. Bij Yvonne, wier visie bij het beeld van een overheid met twijfelachtige intenties en competenties past, ging het om bloesemtherapie. Alle drie deze gesprekspartners hadden niet het idee dat deze alternatieve geneeswijzen voor iedereen waren, maar zij wilden wel graag wel ruimte ervaren om deze keuzes te kunnen maken.

Ten slotte is het opvallend dat gesprekspartners uit beide groepen zich zorgen maakten om het functioneren van de democratie. Hierbij spelen wel belangrijke verschillen in mate van scepsis. Bij Menno en Robin, die vooral een incompetente overheid zagen, gingen hun zorgen over het gebrek aan pluriformiteit rondom corona binnen het traditionele medialandschap. Bij gesprekspartners die een eenstemmige overheid met slechte intenties zagen, gingen de zorgen om de democratie veel verder. Het ging dan om zorgen over een controlestaat of een overheid die de instructies van internationale actoren uitvoerden, waarbij zorgen om technologische innovaties een grotere rol speelden.

2.5 Conclusie

Onze analyse laat zien dat participanten vanuit verschillende beelden dachten. Deze beelden verschilden in de mate van bewust kwaad die zij voorzagen, de capaciteiten die ze aan nationale en internationale machthebbers toeschreven en de connecties die ze tussen verschillende beleidsdomeinen en tussen verschillende actoren legden. In het eerste beeld komt een incompetente Nederlandse overheid naar voren, die keuzes voor vergaande en soms repressieve maatregelen niet goed onderbouwde en weinig aandacht had voor de schadelijke risico's van de vaccins en coronapas die gesprekspartners zagen. Het gevaar van het virus werd niet sterk betwijfeld, maar de vraag speelde of het beleid wel altijd gericht was op het indammen van het virus. In het tweede beeld wordt de overheid of groep andere machthebbers gezien met slechte intenties en de macht en eenstemmigheid om deze intenties uit te voeren. Er is bij dit beeld relatief weinig differentiatie tussen institutionele actoren; de acties van politici, beleidsmakers, verschillende ministeries en internationale organisaties worden aan elkaar gelinkt. Ook gaat dit beeld uit van meer dwarsverbanden tussen beleidsterreinen dan het eerste beeld.

Tegelijkertijd waren er tussen beide beelden overeenkomsten in zorgen en sommige vormen van argumentatie. Gesprekspartners misten vaak aandacht voor beleidsafwegingen en negatieve effecten van beleid. Ze zagen alternatieven voor de genomen maatregelen en vroegen zich af waarom die niet in overheidscommunicatie naar voren kwamen. Zij ervoeren ook tegenstrijdigheden in het coronabeleid. Deze kritiekpunten gaven hen aanleiding om vraagtekens te zetten bij de intenties en competenties van de overheid. Gesprekspartners uit beide groepen maakten zich zorgen om de staat van de democratie in Nederland, hechtten belang aan autonomie en lieten zich kritisch uit over de ontwikkelingen die zij als vormen van repressie en controle ervoeren. Dit deden ze deels omdat zij vrijheid voor hun eigen, individuele keuzes belangrijk vonden, en deels omdat ze het niet eens waren met het gekozen beleid en daarin risico's of gevaar zagen voor de maatschappij.

3 Zelf onderzoek doen

In het vorige hoofdstuk hebben we laten zien dat onze gesprekspartners van elkaar verschilden in de exacte narratieven die ze met ons deelden, en dat er grofweg twee beelden van de overheid te identificeren waren. Een overeenkomst tussen de gesprekspartners is dat ze bijna allemaal de waarde en het belang van het zelf op zoek gaan naar informatie benadrukten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de toelichting van Kim:

Is een bericht niet te achterhalen of met feiten niet te verdedigen, dan zal ik deze nooit plaatsen op Facebook. Natuurlijk is er veel fake en dat realiseer ik mij al te goed, maar datzelfde geldt voor berichten in de mainstream media. Ik vind dat je vooral je eigen verstand en gevoel moet volgen en zelf op onderzoek uit moet gaan, voordat je iets voor waar aanneemt en dan nog is de vraag: wat is waarheid? Je eigen visie en waarheid verandert met de tijd. Ik denk dat iedereen de 'waarheid' ziet vanuit eigen ervaringen, opvoeding, cultuur, overtuigingen, karakter, enzovoort.

Uit Kims toelichting blijkt dat waarheid voor haar geen eigenschap van een specifieke bron is, maar de uitkomst van een proces van duiding en verificatie door de ontvanger. Onze andere gesprekspartners namen vergelijkbare houdingen aan, en ook in de online discussies zagen we het belang van zelf lezen, kijken, vergelijken en eigen conclusies trekken. Participanten gebruikten daarbij verschillende bronnen, zoals online talkshows, nationale en internationale beleidsdocumenten, gegevens van instituties, wetenschappelijk onderzoek, interviews met politici en artikelen op mainstream en alternatieve media.

Participanten maakten veelal onderscheid tussen bronnen met de termen 'mainstream media' en 'alternatieve media'. In de eerste categorie noemden zij programma's en nieuwsvoorziening op commerciële en publieke omroepen en in grotere nationale en in regionale kranten. Alternatieve media waren volgens respondenten online en offline te vinden en werden voornamelijk geduid aan de hand van hun inhoudelijke berichtgeving en hun afwijzing van institutionele narratieven. We gebruiken deze termen in dit hoofdstuk vanuit het perspectief van de indeling van participanten.

Participanten beschreven het proces van bronnen raadplegen en verifiëren regelmatig met de uitdrukking 'zelf onderzoek doen'. In dit hoofdstuk beschrijven we hoe dit onderzoek eruitziet. Wat voor soort bronnen gebruikten ze voor hun onderzoek, en hoe dachten ze over de makers van deze bronnen? Wanneer zagen ze informatie of een bron als betrouwbaar? En welke stappen ondernamen ze om informatie te verifiëren?

3.1 Mainstream media en institutionele bronnen

In de interviews en observaties kwamen voorbeelden voorbij van mainstream en alternatieve media, journalisten en influencers die participanten betrouwbaar vonden of juist afwezen. We hebben ervoor gekozen om de namen van deze bronnen niet expliciet in dit rapport op te nemen. In plaats van onderzoek naar specifieke bronnen en individuen, richten we ons namelijk op de onderliggende vragen over het soort bronnen en de vorm van duiding van bronnen waar participanten zich mee bezighielden in hun onderzoek. Bovendien kwamen in de gesprekken met een relatief kleine groep mensen al veel verschillende namen naar voren. Gesprekspartners verschilden aanzienlijk in de mate waarin zij deze bronnen als nuttig en betrouwbaar ervoeren. Bovendien hebben de actoren die worden genoemd door participanten er niet om gevraagd onderdeel van dit onderzoek te zijn. Om deze reden hebben wij de namen van individuen en kleine organisaties en platformen uit de transcripten en aantekeningen van dit onderzoek gehaald.

Onze gesprekspartners uitten zich over het algemeen kritisch over berichtgeving in de mainstream media. Deze bronnen vonden ze veelal te eenzijdig. Zoals Kim uitlegde: 'Ze belichten maar één kant van het verhaal. Sinds de coronacrisis ben ik mij meer bewust geworden dat niet alles klopt wat er in de media wordt verteld en geschreven.' Kim benadrukte echter dat dit niet betekent dat ze mainstream

mediabronnen niet meer raadpleegt. 'Ik volg zowel de mainstream media als de alternatieve media. Ik vind het belangrijk om van beide op de hoogte te zijn, zodat je zelf een juiste conclusie kan trekken.' Ook Suzan vond de inhoud van mainstream media te eenzijdig, maar bij haar resulteerde dit, in tegenstelling tot bij Kim, juist in minder consumptie:

Als je in je autootje zit en er is een radioprogramma en daar wordt het vaccineren heel erg gepromoot, dan is dat ook iets wat je op een gegeven moment stoort. Als je dat twee of drie keer gehoord hebt, dan zet je zo'n programma gewoon niet meer aan. En zo raak je eigenlijk steeds geïsoleerder in wat je nog kan volgen.

We zien twee groepen onder onze participanten: mensen die mainstream mediabronnen actief in hun onderzoek betrokken en mensen die er zelf niet (meer) op zoek naar waren maar wel af en toe kennis van namen door hun (digitale) omgeving. Participanten die vertelden actief mainstream media te raadplegen, deden dit onder andere om te zien of hun zorgen in deze media werden besproken en om kennis te nemen van het institutionele of dominante geluid. Tim vertelde dat hij er bewust voor koos om mainstream media te blijven volgen, hoewel hij het meestal niet met de inhoud eens was: 'De kracht is om opmerkelijke artikelen uit mainstream media te pakken, waar een vraagteken achter gezet kan worden.' Soms trof hij daarbij een programma aan waarbij hij zijn zorgen en kritiek herkende: 'Dat zijn interessante filmpjes om te posten, want dan voel je opeens dat tegengeluid.' Het vergelijken van bronnen en narratieven vormde daarmee een belangrijk onderdeel van het onderzoeksproces van participanten. Zo vertelde Jan: 'Ik ging bronnen vergelijken. Ik keek dan het nieuws en ik bekeek de informatie die ik zelf online kon vinden, die door anderen en door experts werd gedeeld. Ik ging het allemaal naast elkaar leggen en dan kijken wat er in mijn ogen klopte.'

Een groot deel van de gesprekspartners ging er in meer of mindere mate van uit dat journalisten in de mainstream media censuur pleegden. Ze namen dit mee in hun weging van de bronnen. Dit speelde vooral in sterke mate bij gesprekspartners die het beeld van een eenstemmige, doelgerichte overheid onderschreven. Bij gesprekspartners met een beeld van een incompetente overheid met twijfelachtige intenties, ging het vaker over een gebrek aan pluriformiteit dan een beeld van censuur. Het beeld van eenstemmigheid of zelfs censuur in de media werd door verschillende ontwikkelingen versterkt. Op inhoudelijk vlak misten gesprekspartners aandacht voor zorgen, analyses en experts die ze op alternatieve media wel voorbij zagen komen. Wanneer er wel aandacht was voor hun zorgen of analyses, voelden ze vaak dat deze niet serieus werden genomen, zoals Suzan vertelde: 'Dat heb ik gezien in praatprogramma's met mensen die een andere mening hebben: of ze kwamen niet aan het woord, of ze werden bijna neergesabeld omdat wat ze zeiden werd afgedaan als een verzinsel. Je wordt natuurlijk heel snel als complotdenker in een hoek gezet.'

Gesprekspartners misten ook aandacht voor de soorten ervaringen die zij of hun naasten hadden tijdens de coronacrisis. Zo ontbrak er volgens Richard aandacht voor de situatie in de zorg voor mensen met een beperking, waarover zijn vriendin hem informeerde. Online zagen we dat participanten mediabronnen van censuur verdachten vanwege hun berichtgeving over demonstraties. Zij herkenden hun ervaringen van een bepaalde demonstratie niet in de berichtgeving hierover in de mainstream media. Het ging dan bijvoorbeeld om het aantal mensen dat op een demonstratie aanwezig was, hoe de sfeer was en wat de zorgen waren die mensen op de demonstratie uitten. Sommige participanten hadden daarnaast vragen over de onafhankelijkheid van de publieke omroep vanwege de financiering door de overheid. En ook bij grote commerciële media op tv en in dagbladen waren er vragen over de onafhankelijkheid binnen mediamonopolies en over de financiering. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een interactie tussen Sanne en Tim. Ze vertelden over een media-uiting waarbij een mainstream opiniemaker beledigende uitspraken over bekende coronasceptische mensen had geuit. Dit kon volgens hen andersom niet gebeuren in de mainstream media. De verklaring voor het meten met twee maten zagen ze in het gebrek aan onafhankelijkheid van de mainstream media. Hierbij zinspeelden ze op narratieven die online te vinden waren over de belangen van de eigenaar van deze commerciële mediagroep.

Tim [tegen interviewer]: 'Ik zou je een tip willen geven: sta ervoor open voor jezelf om die twee kanten eens te bekijken en dan zie je gewoon dat het niet klopt. Probeer even wat je geleerd hebt op school, even van je af te zetten en dan zie je gewoon dat het niet klopt.'

Sanne: 'Wat ik van journalisten niet begrijp, is dat ze dit uitdragen.'

Tim: 'We weten door wie ze worden betaald, dus we weten waarom.'

Sanne: 'Ik weet het, ik snap het. Maar ergens moeten journalisten toch een moreel kompas hebben? Dat je zo'n stuk gaat schrijven over ongevaccineerden, het is echt pure demonisering wat er gebeurt. Ze schrijven dat op, ze krijgen er geld voor, ze zetten hun moreel kompas uit. Hoe dan?'

Tim: 'Waarom mag een journalist een mening geven, vraag ik me af. Die moet toch juist onafhankelijk zijn?'

Sanne: 'Maar dat onafhankelijk zijn, dat kan niet, dat wordt gecensureerd. In de kranten zelf wordt dat natuurlijk ook gecensureerd.'

Naast participanten die actief mainstream en alternatieve mediabronnen vergeleken als onderdeel van hun onderzoek, waren er ook participanten die vertelden dat zij zelf niet meer actief naar mainstream media op zoek gingen. Zo gaf Heleen aan dat ze niet meer naar de televisie kijkt, haar krant heeft opgezegd en de radio alleen gebruikt om muziek te luisteren. Maar ook deze groep participanten kwam vaak mainstream media tegen door hun gebruik van sociale media. Sanne vertelde bijvoorbeeld: 'Ik kijk er niet naar. Alleen als ik ernaartoe gestuurd word door anderen omdat ze het interessant vinden, dan ga ik het opzoeken.'

Op Facebook zagen we dat gebruikers regelmatig berichten van mainstream bronnen deelden en voorzagen van duiding. Zo richtte een populaire pagina zich op het becommentariëren van coronagerelateerd nieuws in mainstream kranten en tv-zenders. Op andere pagina's en in groepen zagen we dat gebruikers een mix aan mainstream en alternatieve bronnen deelden en bediscussieerden. Hier overheerste vooral de opvatting dat de zorgen van gebruikers niet terug te vinden waren in mainstream mediabronnen. Af en toe was er een positieve beoordeling van een boodschap die 'ondanks censuur toch in de media' terecht was gekomen.

Onder de participanten die actief naar mainstream media keken als onderdeel van hun onderzoek, waren er mensen die institutionele informatie onderzochten, zoals data en beleidstukken. Net als mediabronnen, werden deze institutionele bronnen onderzocht met een kritische houding. Er werd een vergelijking gemaakt tussen verschillende institutionele bronnen, en tussen institutionele bronnen en niet-institutionele bronnen. Zo vertelde Ruud:

Je hebt het CBS, het RIVM, de Nederlandse Vereniging voor Ziekenhuizen. IC-opnames kun je per gemeente opzoeken. Je kunt het aantal sterfgevallen opzoeken in categorieën. Dat is allemaal te vinden via de officiële kanalen. Dat schrijf ik op en dan ga ik naar de ander om te kijken of de cijfers overeenkomen of niet. En zo kun je alles vinden. Maar je moet het natuurlijk wel van alle kanten bekijken en niet zeggen van: hé het rijk zegt dit, nou het zal wel waar zijn.

Anja gaf aan een soortgelijk proces te doorlopen. Zij keek eerst naar de officiële persconferenties en daarna naar een online-uitzending waarin een journalist de persconferentie van duiding en tegengeluid voorzag. Ook keek ze regelmatig naar institutionele data. 'Het Coronadashboard, daar was ik echt heel blij mee, want daar kon je ook precies zien in de omgeving waar je woont, dus het peilstation van het water, van de riolering of deeltjes daar gevonden waren en hoeveel mensen er in het ziekenhuis liggen.' Ook bij duiding van deze data maakte ze gebruik van additionele onlinebronnen. 'Ik ben niet zo ingevoerd in statistiek. Ik kan het wel lezen, maar aan de hand van die uitzendingen snap je er steeds meer van. Dat zijn wel vrij lange uitzendingen, maar ze geven ook antwoord op domme vragen. Dus dat helpt heel erg.' Zowel Ruud als Anja besteedden redelijk veel vrije tijd aan het vergelijken van data en vonden het belangrijk om institutionele bronnen naast andere bronnen te leggen die niet van de overheid afkomstig waren. Hoewel niet iedereen deze soorten bronnen bekeek, was het wel gebruikelijk voor gesprekspartners om de tijd te nemen om onderzoek te doen. Sommigen hadden dit vooral eerder in de pandemie gedaan, anderen waren nog steeds volop bezig met onderzoek doen.

Waar de online discussies over de betrouwbaarheid van mainstream mediabronnen vooral om nationale media gingen, viel het op dat gesprekken over beleid, instituties en institutionele bronnen vaker internationaal van aard waren. In groepen en op pagina's kwamen we overheidsdocumenten uit onder andere Canada, Frankrijk, Australië en het Verenigd Koninkrijk tegen. Daarnaast zagen we online uitwisselingen van documenten en filmpjes van en over de Europese Commissie, het Europees Parlement, het World Economic Forum en de Verenigde Naties. Respondenten verwezen in online berichten en in gesprekken naar beleidsmaatregelen in andere landen, en koppelden dit regelmatig aan hun duiding van wat er in Nederland gebeurde. Dit gebeurde bij gesprekspartners ongeacht welk beeld van de overheid ze hadden. Bij gesprekspartners met een beeld van een overheid met twijfelachtige competenties en intenties werd meer nadruk gelegd op verschillen tussen deze actoren. Toch vormden internationale bronnen nog steeds een belangrijke bron van informatie over wat er in Nederland stond te gebeuren. Menno vertelde bijvoorbeeld dat hij het interessant vond om te lezen hoe de vaccinatiecampagne ging in landen die eerder waren begonnen met vaccineren, zoals Israël. 'Daar werd al duidelijk dat de effectiviteit van de vaccins langzaam afnam.' Door ontwikkelingen in andere landen te volgen, maakten respondenten een voorspelling voor ontwikkelingen in Nederland. Menno vertelde: 'Ik was voornamelijk gericht op het Nederlandse, maar het is natuurlijk wel altijd een vergelijking met internationaal, hoe andere landen het anders aanpakken.'

Gesprekspartners met een beeld van een eenstemmige overheid met slechte intenties, vonden de overeenkomsten in beleidsmaatregelen en overheidscommunicatie tussen verschillende landen vaak heel opvallend. Zoals Carla vertelde: 'Ik heb letterlijk dezelfde zinnen gezien op de tv en op video van verschillende landen. Ze hebben daar letterlijk dezelfde zinnen gebruikt. Dat vind ik dan niet goed, dat betekent dat ze gewoon met z'n allen een script hebben gevolgd en niet kritisch hun eigen communicatie hebben gedaan.' En Sanne zei: 'Je ziet in elk land hetzelfde terugkomen. Dat is eng, dat is echt eng!'

De houdingen die participanten toonden ten opzichte van wetenschappelijk onderzoek waren uiteenlopend. Enkele gesprekspartners gaven aan actief wetenschappelijke publicaties op te zoeken. Nadine vertelde: 'Ik ben geabonneerd op de Lancet en wetenschappelijke tijdschriften. Dat is de laatste twee jaar voor mij wel echt geweest dat ik dacht van: oké, dit wil ik wel gaan checken, dus niet klakkeloos gaan aanvaarden.' Ook Anja en Robin benadrukten het belang dat zij hechtten aan wetenschappelijke literatuur in het licht van hun eigen wetenschappelijke opleidingen. Annemarie vond wetenschappelijk onderzoek vooral 'geldverspilling' en Marjan vond dat wetenschappers 'heel prat op zichzelf gaan'. Een derde groep gesprekspartners nam een middenpositie in. Zij waardeerden bepaalde wetenschappers of onderzoeken, maar vonden dat er over het algemeen te weinig kritische geluiden uit de wetenschap kwamen. In de online groepen die we volgden, werden niet zo vaak wetenschappelijke bronnen gedeeld. Deze uitwisselingen waren meer gericht op mainstream en alternatieve media, institutionele informatie en berichten van gebruikers dan op wetenschappelijke bronnen.

3.2 Alternatieve mediabronnen en berichten

Onze gesprekspartners vergeleken hun beeld van de mainstream media en institutionele bronnen dus vaak met mediabronnen waarvan zij vonden dat die zich wel kritisch opstelden in het coronadebat. Ook participanten die niet zelf op zoek gingen naar mainstream media, deden dat wel vaak met alternatieve bronnen in verschillende vormen. De meeste alternatieve bronnen die genoemd werden leken qua format sterk op die van de mainstream media. Zo kwamen we nieuwsberichten, columns, journaals, talkshows, rapportages, diepte-interviews, podcasts en korte filmpjes met toegankelijke uitleg tegen. Daarnaast waren er video's en berichten waar alternatieve media-persoonlijkheden hun ervaringen met de coronamaatregelen en hun visie op het beleid deelden. Het viel ons op dat het aanbod aan alternatieve mediabronnen erg breed en divers was. Sommige uitingen leken vooral gericht op data en zakelijke duiding van informatie; andere voorzagen hun publiek van een mix aan entertainment en duiding. Ook kwamen we combinaties van verschillende thema's tegen die verschillende soorten consumenten zullen aanspreken, zoals politiek, activisme, sport, filosofie, muziek, ouderschap, gezonde levensstijlen en spiritualiteit.

Berichten van individuele gebruikers op sociale media vormden eveneens een bron van informatie voor participanten. Soms ging het om offline en online bekenden van de deelnemers, influencers of bekende journalisten. In andere gevallen ging het om berichten van deelnemers aan een groep of op een pagina, of om berichten van onbekende herkomst die ze doorgestuurd kregen van andere gebruikers. Behalve dat berichten werden gebruikt om andere bronnen zoals mediaberichten te delen en van duiding te voorzien, zagen we ook dat berichten een bron van informatie over de visie en ervaringen van individuele gebruikers waren. Zo leerden participanten over de ervaringen van andere mensen op werk, school, bij een demonstratie of bij het zwembad. We zagen ook dat ervaringen uit het dagelijks leven en persoonlijke visies op de coronacrisis zowel binnen de taalgrenzen als daarbuiten werden gedeeld. In interviews verwezen gesprekspartners naar wat ze online hadden vernomen over de ervaringen van mensen in onder andere Australië, Canada, China, Israël en Italië. Vaak ging het dan om voorbeelden van ervaringen met verderstreckende maatregelen dan in Nederland. Maaïke waardeerde de informatie over de situatie in andere landen waar zij toegang tot had door sociale media:

Heel veel van wat er nu gebeurt, dat delen wij onderling met elkaar wereldwijd, van Australië, Nieuw-Zeeland, India tot hier. Overal zijn mensen in contact en zonder sociale media had ik niet geweten wat er in Australië en in Shanghai gebeurde. Dan had ik niet geweten dat stoelen in Israël op het strand gemerkt zijn voor 'vaccinated people only'.

Net als bij de internationale vergelijking van institutionele bronnen, gaven deze internationale persoonlijke berichten participanten een idee over ontwikkelingen die in Nederland stonden te gebeuren. Informatie over andere landen vormde dus de basis voor voorspellingen over ontwikkelingen in Nederland. Maaïke zag wat zij had geleerd over activisten in Canada als een angstaanjagend voorland:

Ik heb begrepen dat mensen die daar tegenas gaven, eventjes niet meer bij hun bankrekening konden. Dus op die manier worden mensen al zo makkelijk kort gehouden, die werden gewoon afgesloten. Als dat zo makkelijk gaat en als dat daar gebeurt, dan kan dat bij ons ook gebeuren.

Bronnen die als alternatief voor institutionele informatie en mainstream media werden gezien, waren niet per definitie betrouwbaar voor onze gesprekspartners. We observeerden dat het lastig kan zijn om berichten op sociale media, zeker als die gaan over ervaringen en ontwikkelingen in andere landen, goed te duiden en checken. Gesprekspartners benadrukten dat ook bij deze bronnen een kritische houding en vormen van verificatie nodig waren. Zo vertelde Tim dat hij de inhoud van een bericht checkt, voordat hij het deelt op Facebook: 'Of het bericht klopt, want het kan ook uit de context gehaald worden. Ik waak daar wel voor, om te voorkomen dat je nepnieuws gaat verspreiden.' Voor Anja lag de nadruk op het checken van informatie bij meerdere bronnen: 'Ik ben gewend om dingen van minimaal vijf links te halen, nooit van één bron natuurlijk. [...] Eén bron is geen bron, hè.' Jan vertelde over een soortgelijk principe: 'Als het van meerdere mensen afkomt en ze zeggen hetzelfde, ja, dan geloof ik het wel.' De meeste gesprekspartners gaven ook aan dat filmpjes, foto's of berichten gemanipuleerd kunnen zijn en hiervoor op hun hoede te zijn. Jan zei in reflectie op beelden van coronademonstraties: 'Er worden natuurlijk ook heel veel oude beelden gebruikt. Ik probeer altijd te kijken of er iets met corona op staat, of QR. Je moet gewoon heel scherp zijn in wat je gelooft. Het is wel lastig.'

Het checken van bronnen kost echter veel tijd en kan veel stappen vergen. Zo vertelde Peter:

Ik ben soms weleens vijf, zes uur bezig om te kijken of iets klopt. Je hebt natuurlijk verschillende bronnen en dan klik je op een link en dan gaan je kijken en het proberen te verifiëren. En dan kom je een andere link tegen en daar staat precies hetzelfde. En dan zie je andere cijfers. Je ziet andere ziekenhuiscijfers, je ziet andere sterftecijfers. Klopt dit wel met of zonder corona? Dan krijg je cijfers van het RIVM, dan denk ik: hé, hoe kan dat nou? En dan later komt er dan toch wel weer iets van uitleg bij: die cijfers waren van toen en die hebben we aan andere cijfers gekoppeld, daarom is het anders.

De lockdownmaatregelen zorgden ervoor dat gesprekspartners meer tijd aan hun onderzoek konden besteden doordat reistijd, werktijd of vrijetijdbesteding (deels) wegvielen. Desondanks gaven ze aan met de veelheid aan online informatie te worstelen. Op sociale media en via zoekmachines is het gemakkelijk om aan lange lijsten met bronnen te komen. Wanneer je elke bron vervolgens ook wilt vergelijken met meerdere andere bronnen, dan levert dit nog meer inspanning op. Participanten hanteerden verschillende

strategieën om met deze veelheid aan informatie en verificatiemogelijkheden om te gaan. Johan relativeerde het belang van verificatie in het licht van anderen zaken die hij belangrijk vindt in het leven:

Natuurlijk is er ook veel fake op internet. Ik zal er zelf ook weleens een keer fake dingen op zetten denk ik, omdat je niet alles kunt natrekken. Dan ben je dagenlang bezig ermee en dat wil ik ook niet. Ik heb een aardige tuin hier en een eigen huis en mijn werk, nou, er zijn meer dingen die ertoe doen.

Menno gaf aan deels te vertrouwen op de beschrijvingen en het werk van anderen, als zelf alles nalezen te veel werk was:

Als er in een bericht een krantenartikel of een onderzoek geciteerd wordt, dan klik ik wel. Maar een onderzoek is natuurlijk meestal iets van een paar honderd pagina's en ik heb ook niet echt de behoefte om dat te gaan lezen. Dus dan moet je ook maar een beetje erop vertrouwen dat iemand daar een goede omschrijving of samenvatting van geeft.

Menno's uitleg laat zien dat onderzoek doen ook een sociale aangelegenheid is, waarbij vertrouwen op het werk van anderen een belangrijke rol speelt. Veel gesprekspartners vertelden over een vriend of kennis, online contact, groep of bekend account waarin zij over het algemeen vertrouwen hadden als het over corona ging. We zagen online ook regelmatig dat gebruikers in hun argumentatie verwezen naar het eerdere onderzoekwerk van anderen, zoals (burger)journalisten of andere actieve deelnemers aan het debat. Dit laat zien dat zelf onderzoek doen niet per se inhoudt dat je alleen onderzoek doet. Het onderzoek van participanten was een sociaal proces.

Een duidelijk voorbeeld van dit gezamenlijke proces van betekenis geven is een alternatief narratief, dat stelt dat de overheid socialemediaplatformen opdraagt om bepaalde content, accounts of groepen te verwijderen. Meerdere gesprekspartners onderschreven dit beeld en stuurden ons artikelen over de overheidsaanpak van mis- en desinformatie met betrekking tot corona. In deze artikelen werd dit beeld gestaafd met onderzoek en duiding van (burger)journalisten die in vrijgegeven overheidsdocumenten lazen over een samenwerking met technologiebedrijven. Deze artikelen werden besproken in groepen en op pagina's waar deelnemers aan het gesprek hun visie op de overheidsaanpak deelden. Dit geheel aan informatie en duidingen (overheidsbronnen, burgerjournalistiekonderzoek, discussie op sociale media) werd door gesprekspartners in interviews ook weer geduid, in dit geval aan de hand van hun eigen ervaringen en visie. Zo linkte een gesprekspartner die moderator was van een groep dit narratief aan zijn ervaring een paar maanden eerder, waarbij in zeer korte tijd meerdere van zijn groepen waren verwijderd. Hij zag dit als een overheidsingrijpen.

3.3 Verificatie op basis van gevoel en eerdere ervaringen

Naast het vergelijken van bronnen spraken gesprekspartners over een andere vorm van verificatie, namelijk een op basis van hun referentiekader aan waarden, gevoel en eerdere ervaringen. Zo vertelde Maaïke: 'Ik zal niet zeggen dat alles wat op sociale media staat waar is. Je moet uitgaan van hoe iets resoneert met jou. Hoe voelt het? Kan het kloppen? Kan het waar zijn?'

Bij het beoordelen of een narratief plausibel is, speelden voor verschillende participanten eerdere ervaringen met instituties een rol. Anja zette bijvoorbeeld vraagtekens bij de bedoelingen van de farmaceutische industrie bij de inzet en ontwikkeling van coronavaccins. Daar las ze over in verschillende bronnen, en daarnaast besteedde ze aandacht aan haar persoonlijke ervaringen met medische zorgprofessionals en verschillende instanties.

Ervaringen met de politie tijdens coronademonstraties gaven participanten daarnaast nieuwe inzichten in de relatie tussen overheid en burgers. Deze ervaringen gaven andere verhalen over een kwaadwillige overheid vervolgens meer krediet. Zo demonstreerden verschillende gesprekspartners tijdens de coronacrisis voor het eerst in hun leven. Ze waren verbaasd over de slechte ervaringen met de politie die zij tijdens deze demonstraties hadden. Zo ook Maaïke. Zelf sprak ze liever van 'manifestaties' in plaats van 'demonstraties', want 'manifesteren is iets wat je gelooft waarmaken'. Tijdens het interview liet ze een filmpje zien dat door een andere demonstrant was gemaakt. Hierop was te zien dat politie te paard

een menigte demonstranten in trok. Maaïke stond in deze menigte en werd door een van de paarden overlopen. Mededemonstranten hielpen haar uiteindelijk omhoog en brachten haar naar een bankje aan de kant van het plein waar de demonstratie plaatsvond. Ze verbaasde zich erover dat de politie haar niet wilden helpen na dit ongeval: 'Onderweg kwamen we een politiebusje tegen. Toen tikte mijn vriend op het raam van het busje en vroeg: hebben jullie een stoel? Kan je een ambulance bellen? De agenten zeiden nee. Ik had daar maar niet moeten staan op het plein.' De volgende dag bleek in het ziekenhuis dat haar voet gebroken was. Maaïke vertelde dat ze eerst zelf melding had gemaakt van dit incident bij een meldpunt van de politie. Nadat er niets met deze melding werd gedaan, vond ze hulp van een groep mensen die ze online had gevonden en die zich onder andere inzette tegen politiegeweld op demonstraties. Zij boden haar ondersteuning om aangifte te doen. Deze reeks ervaringen en andere observaties tijdens demonstraties versterkten haar beeld van een overheid die zich tegen haar burgers keert:

Niet dat ik voorheen zo pro-overheid was, maar toen ging ik er nog wel van uit dat ze het niet echt kwaad bedoelden en nu geloof ik dat wel. [...] Ik weet niet of ik dat drie jaar geleden al had geloofd. Toen had ik überhaupt niet geloofd wat er nu allemaal gebeurd is, dat de politie gewoon over burgers heenrijdt met een paard. Ik heb gewoon zoveel dingen zien gebeuren van geweld van politie.

Ook de ervaringen van andere burgers speelden een rol in de beoordeling van participanten of narratieven over een overheid met slechte intenties plausibel waren. Het viel ons op dat participanten regelmatig naar de kinderopvangtoeslagenaffaire verwezen. In online uitwisselingen deelden participanten nieuwsberichten waarin stond dat vergoedingen aan slachtoffers lang op zich lieten wachten en moeizaam tot stand kwamen. In interviews verwezen gesprekspartners vaak naar de affaire om iets te zeggen over de intenties van de overheid, de staat van de democratie en redenen om de overheid en haar informatievoorziening te wantrouwen. Gesprekspartners zagen in de kinderopvangtoeslagenaffaire een voorbeeld van een overheid die zich tegen haar burgers keert en concludeerden dat dit ook op andere terreinen, zoals corona, kon gebeuren. Dorien merkte bijvoorbeeld op: 'Ze hebben al bewezen met de toeslagenaffaire tot wat ze in staat zijn.' Later in het interview, toen we haar vroegen wat de overheid ermee op zou schieten om willens en wetens alternatieve coronamedicatie weg te houden bij de bevolking, verwees ze weer naar de toeslagenaffaire: 'Wat schieten ze ermee op om 1100 kinderen van hun ouders weg te halen? Het is een kwaadaardige overheid. Zij doen heel veel dingen die heel slecht zijn voor de mensen.'

Naast eerdere ervaringen kunnen ook gevoelens een belangrijke rol spelen in het beoordelen van bronnen. Verschillende gesprekspartners gaven aan dat ze in hun onderzoek ook dingen tegenkwamen die ze niet plausibel achtten, omdat ze gevoelsmatig te ver gingen. Evelien vertelde: 'Hoe maak ik dat onderscheid tussen betrouwbaar en *fake*? Bepaalde dingen zijn te gruwelijk, dat kan ik me niet voorstellen, dat gaat mij te ver, dat blok ik voor mezelf eigenlijk al af.'

Het viel ons op dat participanten vaak verschillende vormen van verificatie combineerden in hun onderzoek. Sommigen legden nadruk op het vergelijken van bronnen en data; anderen spraken in eerste instantie over gevoel bij een vraag over het onderscheiden van betrouwbare en onbetrouwbare bronnen. De gesprekken als geheel beschouwend, zagen we vaak een combinatie van bronnen checken en plausibiliteit inschatten aan de hand van eigen ervaringen, gevoelens en waarden. Bovendien kunnen intuïtie, bronnen vergelijken en data checken hand in hand gaan in het onderzoeksproces. Participanten hadden toegang tot veel bronnen en moesten daarom bewust en onbewust keuzes maken. Het vergelijken van bronnen gebeurde op basis van deze gemaakte keuzes. Daarnaast speelden ook de filterende factoren in de online en offline sociale omgeving van participanten een rol, zoals berichten die door platformalgoritmes en online vrienden werden aangeraden. Binnen hun referentiekaders sorteerden onze participanten welke bronnen het uitzoeken of aannemen waard waren, en welke daar niet voor in aanmerking kwamen.

Menno was zich bijzonder bewust van dit sorterende en filterende mechanisme: ‘Je bent op zoek naar een ander geluid, maar je sluit jezelf ook af voor andere geluiden. [...] Dus je bent ook wel op zoek naar een specifiek ander geluid. En niet zomaar ieder ander geluid.’ Later in het interview concretiseerde Menno waar hij voor hemzelf de grens trok:

Als mensen begonnen over een World Economic Forum, dan haak ik al heel snel af, zeg maar. Of kwalijke zaken die in een vaccin zouden zitten. Dat zit niet echt in mijn lijn van logica. Maar goed, als je open wil staan voor elke mening moet je misschien ook dát lezen.

Ook anderen noemden specifieke alternatieve bronnen of narratieven waar zij zich bewust voor afsloten. Voor Anja was dat bijvoorbeeld wanneer coronanarratieven zich vermengden met wat ze ‘haat tegen bevolkingsgroepen’ noemde. Ook bij het idee dat ‘vaccinatie bedoeld is om de mensheid te reduceren’ trok ze een grens:

Het is niet dat ik zeg van: 100% dat kan niet, maar ik hoop dat het niet waar is. In dit soort termen wil ik gewoon niet denken. Dat er onder het mom van onze gezondheid iets in mensen wordt gespoten wat bedoeld is om een deel van ons uit te roeien... Ja sorry, als het waar is, nou dan is het waar, maar zo wil ik gewoon niet naar de wereld kijken. Dan kun je niks meer.

Ook noemde Anja bepaalde websites waar andere gebruikers in online berichten vaak naar verwezen, maar die zij ze ‘te extreem’ en ‘angstaanjagend’ vond. Tegelijkertijd gaf ze aan dat het soms lastig kan zijn om deze indeling aan te houden als een bron die je niet betrouwbaar vindt, iets goed voorspeld heeft. ‘[naam nieuwswebsite], daar gaat bij mij al een rode vlag uit, maar ja... Het probleem is dat zij ook heel veel dingen posten die later waar blijken te zijn.’ Zoals beschreven in [paragraaf 2.4](#), waren er participanten zoals Anja die zich openlijk verzetten tegen het beeld van een eenstemmige overheid die doelbewust slechte intenties uitvoert. Waarom de een zich hier tegen verzette en de ander niet, is moeilijk precies te zeggen. We zien in de besproken redematies dat het voorstellingsvermogen dat de overheid zich tegen haar burgers keert, een rol speelt in de mate waarin gesprekspartners kwade intenties aan de overheid toeschreven. Het is echter niet gezegd dat iemand de grens van wat mogelijk of voorstelbaar is, op eenzelfde manier blijft trekken. Uit de gesprekken blijkt namelijk ook hoe de visies van gesprekspartners op de coronacrisis veranderden over tijd.

3.4 Twijfel en zekerheid: onderzoek als doorlopend proces

Betrouwbaar, gecheckt of plausibel: als gesprekspartners een bron of narratief daaronder schaarde, ging het niet altijd om een definitieve indeling. Reflecterend op hun eigen ontwikkeling tijdens de coronacrisis, concludeerden verschillende gesprekspartners dat zij ten tijde van het interview narratieven onderschreven die zij eerder niet geloofden. Maaike merkte meerdere keren in haar interview op dat haar houding en visie over tijd waren veranderd. Een voorbeeld van een narratief waarvan ze nog steeds niet wist of ze het moest geloven, ging over elitenetwerken waarvan werd gezegd dat deze invloed op de wereldwijde coronamaatregelen hadden en die van kindermisbruik werden beschuldigd. Ze kon daar in eerste instantie niet in geloven, maar tijdens het interview twijfelde ze aan haar eerdere neiging om deze verhalen als ongeloofwaardig te zien: ‘Wat ik ook nooit heb willen geloven, maar wat ik steeds meer geneigd ben te geloven, is dat er kinderen ondergronds in tunnels seksueel worden misbruikt en worden vermoord. Daar heb ik ook nooit aan gewild.’

Sommige gesprekspartners benadrukten het belang van twijfel als onderdeel van hun onderzoeksproces. Zo merkte Marjan op: ‘Je weet wat je weet totdat je iets anders weet, dat is wetenschap.’ Nadruk op twijfel en mogelijk veranderende inzichten spreekt ook uit Kims reflectie op een schrijver wiens werk ze informatief vond: ‘Ik vind wel dat hij op wetenschappelijke basis goed uitlegt wat er gaande is in de wereld zou kunnen zijn. Ik zeg bewust: zou kunnen.’

Marjan relativeerde de mogelijkheid om ontwikkelingen te verifiëren die in haar ogen te groots waren om sluitend bewijs voor te vinden:

Ik heb een mening en dat staat me natuurlijk vrij. Iedereen heeft z'n mening. Maar ik heb geen sluitend bewijs, daarvoor is het te groots, te verwarrend, te ondoorzichtig. Ik heb een mening en ik heb vertrouwen, dat is het enige waar ik het mee kan doen op dit moment.

Soms ging twijfel gepaard met de hoop dat narratieven met ernstige voorspellingen en grimmige ontwikkelingen toch niet waar waren. Zo schreef Kim aan ons:

Ik vind het belangrijk dat je altijd open moet blijven staan voor andermans mening en visie, ook al ben je het niet met diegene eens. Je moet ook kunnen toegeven als je ongelijk hebt. En ik hoop van harte dat ik ongelijk heb met mijn visie over de komende Great Reset. De tijd zal het leren.

Sanne hoopte dat de narratieven die ze had gevonden over *The Great Reset* niet waar waren, maar zag hier nog geen bewijs voor: 'Ik hoop eigenlijk dat ik het onjuist heb, dat zeg ik altijd maar. Maar tot nu toe, in deze twee jaar tijd, was alles te voorspellen.'

Al pratende over onderzoek doen en twijfels, kwamen we in interviews vaak uit op de vraag waarom de ene persoon wel op een coronasceptische visie uitkomt en de andere niet. Tim, Sanne en Jan ervoeren dat hogeropgeleiden meer vertrouwen in de overheid hadden en bijvoorbeeld meer moeite hadden om in hun lezing van *The Great Reset* te geloven. Tim merkte op: 'Hoogopgeleiden denken dat als de overheid het zegt, dan zal het wel kloppen. En met zo'n gevoel dat de overheid nooit zulke slechte dingen met ons zal doen. [...] We hebben ook een hoogopgeleide in [de online groep] zitten. Je ziet hem vechten. Je ziet hem gewoon vechten tegen de waarheid. Hij wil het niet geloven, maar hij gelooft het wel.' Ook Maaïke dacht dat het verschil in visies onder andere te maken had met de mate waarin je je kon voorstellen dat mensen slechte intenties hebben. Ze reflecteerde op het wereldbeeld van haar zus, met wie ze vaker haar visie op pandemie had gedeeld:

Ze is een hartstikke lief mens, maar ze kan de waarheid überhaupt niet aan. Ze wil niet geloven dat de mensheid zo slecht is, en dat kan ze ook helemaal niet aan. Ze heeft het ook druk met haar eigen leven, met haar werk, ze wil er ook gewoon niet mee bezig zijn. Het is dus ook een soort hoofd in het zand steken en ik geloof ook dat heel veel mensen echt geloven dat ze het [navolgen van coronamaatregelen] doen voor een ander.

Maaïkes antwoord laat het belang zien dat zij hechtte aan het voorstellingsvermogen om de wereld anders te leren bezien dan je hiervoor deed. Sommige gesprekspartners benadrukten ook het belang van een 'opstandige' aard die niet 'zomaar' meegaat in iets wat anderen geloven. Zo merkte Yvonne op: 'Je moet als mens tegenwoordig overal verstand van hebben wil je je staande kunnen houden in deze wereld, óf je moet als een marionet mee, maar dat is niet in mijn aard.'

3.5 Conclusie

Participanten hechtten veel belang aan zelf onderzoek doen. Dat onderzoek bestond uit veel verschillende bronnen vergelijken. Institutionele bronnen en mainstream media waren vaak een onderdeel van dit proces, maar werden met een sceptische houding bekeken en gewogen. Online vonden participanten een breed scala aan alternatieven, met uiteenlopende insteek en thematiek. Ze kregen te maken met bronnen met verschillende signatures en de hoeveelheid aan informatie-opties om uit te kiezen bleek opvallend groot. Gesprekspartners hechtten belang aan verificatie van online bronnen: ze wezen informatie af op basis van andere bronnen, of omdat informatie niet plausibel leek. Vanwege de veelheid aan informatie moesten ze soms vertrouwen op het onderzoek van anderen die ze gelijkgestemd en betrouwbaar achtten. Naast de vergelijking van bronnen, was een belangrijk aspect om tot een sceptische lezing te komen dan ook het voorstellingsvermogen dat bepaalde narratieven waar konden zijn. Participanten benadrukten vaak het belang van een open houding naar informatie. Uit de gesprekken en geobserveerde berichten komt een zelfbeeld van zelfstandige en soms opstandige burgers naar voren. Deze houding kenmerkt zich door het idee dat niet breed gedragen verhalen in principe waar kunnen zijn, en dat het aan de ontvanger is om waarheid te ontdekken en te blijven ontdekken. Ervaringen met instituties, zowel tijdens de coronacrisis als daarvoor, maakten het meer plausibel dat de overheid niet in het belang van haar burgers handelde. De opinies die op basis van deze ervaringen werden gevormd, lieten soms ook ruimte voor twijfel en bovenal voor het idee dat visies en wereldbeelden veranderen over tijd.

4 Moderatie op sociale media

Net als andere gebruikers van sociale media, gebruikten onze respondenten sociale media voor verschillende doeleinden. Zo vertelde Jan dat hij Facebook in eerste instantie was gaan gebruiken om weer met oude vrienden in contact te komen. Later was hij het medium ook gaan gebruiken voor zijn werk. Tijdens de coronacrisis kwam hier een nieuwe functie bij: 'Toen kwam corona en bleek Facebook toch wel een heel handig hulpmiddel om mensen te waarschuwen en te behoeden, dus ik ben er heel actief op geworden. Daardoor ben ik ook heel vaak geblokkeerd. Iedere keer een maand, nu weer twee maanden.'

Bijna alle mensen die we voor deze studie informeel of tijdens interviews spraken, hadden te maken gehad met contentmoderatie op sociale media. Moderatie verwijst naar 'het georganiseerd screenen van inhoud die door gebruikers op websites, sociale media of andere online outlets is geplaatst, met als doel om vast te stellen of deze inhoud gepast is volgens de regels van het platform zelf en de geldende wetgeving' (Roberts 2017: 1, eigen vertaling). Deze regels gaan doorgaans over het verwijderen van haatdragende berichten, illegale inhoud, criminele activiteiten en andere informatie die als schadelijk wordt gezien. In die laatste categorie valt ook wat sociale mediabedrijven meestal 'misinformatie' en 'desinformatie' noemen. Het moderatiebeleid van Facebook onderscheidt bijvoorbeeld vier soorten desinformatie: 1) 'desinformatie of niet-verifieerbare geruchten waarvan deskundige partners hebben vastgesteld dat ze waarschijnlijk rechtstreeks bijdragen aan een risico op dreigend geweld of lichamelijke schade aan mensen', 2) 'desinformatie over gezondheid [...] die mogelijk rechtstreeks bijdraagt aan dreigende schade aan de volksgezondheid en veiligheid', 3) 'beïnvloeding van stemmers of volkstelling' en 4) 'gemanipuleerde media' (Facebook Transparency Center 2023). Voor de tweede categorie overlegt het bedrijf met 'toonaangevende gezondheidsorganisaties' zoals de Wereldgezondheidsorganisatie. Dit resulteerde in een lijst met algemene claims over vaccinaties die het platform zegt te verwijderen, zoals berichten die beweren dat vaccins 'dodelijk, giftig, schadelijk of gevaarlijk' of 'niet effectief' zijn.

Tijdens de coronacrisis werden de moderatieregels op grote platformen aangescherpt en uitgebreid. Facebook, Twitter en Google gingen in het begin van de pandemie meer gebruikmaken van geautomatiseerde moderatie met behulp van kunstmatige intelligentie (Scott en Kayali 2020). Eerder waren de grote platformen voorzichtiger met het ingrijpen in berichten die door overheden, journalisten en non-gouvernementele organisaties als misinformatie of desinformatie werden aangeduid; ze gaven toen aan vrijheid van meningsuiting belangrijker te vinden (Baker et al. 2020; Douek 2020).

We kwamen verschillende vormen van moderatie tegen in observaties en interviews. Het ging bijvoorbeeld om het tijdelijk blokkeren of definitief verwijderen van accounts. Ook berichten, groepen en pagina's konden verwijderd worden. We zagen soms korte teksten met waarschuwingen bij berichten, die gebruikers vertellen dat een bericht niet klopt volgens een factchecker. Ook waren er verwijzingen naar institutionele informatie die geautomatiseerd bij een bericht over corona worden geplaatst.

Naast deze formele vorm van moderatie door platformbedrijven, was er ook sprake van informele moderatie door beheerders van groepen, die regels opstellen voor hun specifieke groep. Beheerders zijn, net als deelnemers aan een groep, gebruikers met een persoonlijk account. Zij werken niet voor het platform. Zij kunnen medegebruikers op hun regels voor de groep wijzen en accounts toegang tot hun groep ontzeggen.

Veel van onze gesprekspartners hadden een ingewikkelde relatie met sociale media. Enerzijds boden sociale media toegang tot bronnen, contacten en verbinding. Sociale media gaven de mogelijkheid om zorgen en bronnen te delen, in discussie te gaan en tot nieuwe inzichten te komen. Bovenal gaf een online account toegang tot gelijkgestemden, iets waar veel respondenten naar op zoek waren en waar we in hoofdstuk 5 dieper op ingaan. En zoals we aan het begin van dit hoofdstuk al zagen in het citaat

van Jan, was aanwezigheid op een online platform ook een middel om andere mensen te waarschuwen en te informeren over de zorgelijke ontwikkelingen die zij zagen. Dit alles maakte sociale media tot een belangrijk goed. Anderzijds hadden gesprekspartners ook het gevoel tegengewerkt te worden op sociale media. Zij hadden vaak het idee dat de informatie en de zorgen die zij deelden op sociale media, niet gezien mochten worden, omdat hun uitingen werden verwijderd uit een ruimte die belangrijk voor hen was.

In dit hoofdstuk beschrijven we hoe onze gesprekspartners moderatie beleefden in hun dagelijks leven. Welke vormen van moderatie kwamen zij tegen? Welke betekenis gaven ze aan deze ervaringen? En welke strategieën gebruikten ze om met moderatie om te gaan?

4.1 Ervaren vormen van moderatie

Bij het bekijken van online groepen en pagina's, viel het ons op dat Facebook regelmatig automatisch gegeneerde labels en waarschuwingen plaatste. Hierin stonden links naar institutionele bronnen als het RIVM of de Wereldgezondheidsorganisatie. Sanne maakte dit mee met berichten die zij zelf postte: 'Dan deel ik bijvoorbeeld de bijsluiter van een vaccin en dan krijg ik een label dat ik informatie deel die de gezondheid kan schaden en fysieke schade kan toebrengen aan een ander. Dan denk ik van: hoe dan?' Ook Anja kreeg een waarschuwing waarin stond dat de bron die ze deelde eerder was gecheckt door een factchecker, en dat die de bron als onwaar had bestempeld. 'Nou daar schrok ik van, dat ervaar ik als censuur. Of het nu waar is of dat het volkomen nonsens is, waarom zou je het niet op je Facebook timeline mogen zetten? En toen ben ik ook gaan zoeken van: waarom is dit dan niet waar?'

4.1.1 Algoritmes

Platformen sorteren door middel van algoritmes berichten, waardoor ze gemakkelijker of minder gemakkelijk vindbaar worden voor andere gebruikers (O'Hara en Hall 2021). Sommige gesprekspartners merkten dat bepaalde berichten die zij postten een stuk minder weergaven en reacties kregen, en verbonden hieraan het idee dat deze berichten ook minder zichtbaar en vindbaar waren in de tijdlijnen van hun online connecties. Zo vertelde Richard:

Er is heel veel wetenschappelijk onderzoek over corona, maar datgene wat tegen de overheid ingaat, wordt wel vakkundig weggedrukt. Ik heb dan echt een heel goed stuk over alternatieve onderzoeken, waarbij ik eerst de mensen bekijk die erbij betrokken zijn, en door wie het gedeeld wordt, en ik weet dat die man alleen maar dingen deelt die echt heel goed zijn. Dan valt het mij op dat die berichten worden weggepusht. Normaal heb ik dan 200 of 300 of duizenden weergaves per post, en die berichten zijn dan maar door zes mensen geliket, met negen weergaves.

Het niet of minder zichtbaar maken van een bericht wordt ook wel een *shadow ban* genoemd. Omdat een gebruiker niet expliciet door het platform op de hoogte wordt gesteld van deze beslissing, gaat de ervaring van *gshadowd* worden vaak gepaard met giswerk. Participanten vroegen zich af of ze een *shadow ban* hadden gekregen, of hun bericht minder of helemaal niet meer zichtbaar was voor anderen, en bovenal waarom een bericht werd afgekeurd. In eerder academisch onderzoek is dit soort giswerk naar de werking van contentmoderatie met algoritmes ook wel *algorithmic folklore* genoemd. Hierbij vormen gebruikers een beeld hoe moderatieregels worden gehandhaafd aan de hand van hun eigen ervaringen en informele uitwisselingen met andere gebruikers (Savolainen 2022). Bij meer controversiële vormen van moderatie, zoals *shadow banning*, zijn deze ideeën extra moeilijk om te verifiëren op basis van de informatie die platformen zelf aanbieden (ibid.).

Hoe het algoritme geplaatste inhoud sorteert en waarom het sommige berichten aanraadt en andere minder goed vindbaar maakt, hield participanten bezig. Bij hen stond de vraag centraal hoe het platform dezelfde coronasceptische inhoud zowel kon aanraden als verwijderen. Carla vertelde bijvoorbeeld over een video over een petitie die haar door het algoritme werd aangeraden. Ze besloot deze petitie zelf te delen en vervolgens werd haar account tijdelijk geblokkeerd. Carla noemde dit systeem 'absoluut niet consequent'. Toen we vroegen hoe ze dacht dat deze tegenstrijdigheid verklaard kon worden, zei ze: 'Ik denk dat vooral het algoritme zijn werk doet. Dus dat jij inderdaad dingen te zien krijgt op basis van jouw interesse, de dingen waar je mee bezig bent en de dingen waarover je post.'

Bij onze eigen online observaties viel het ons op dat bij de automatische suggesties een keer een groep werd aangeraden die een waarschuwingslabel had gekregen van Facebook. Op dit label stond dat deze groep mogelijk niet in lijn was met de richtlijnen van het platform. Hoewel dit tijdens de onderzoeksperiode maar een keer gebeurde, kregen we wel vaak suggesties voor groepen en pagina's met coronasceptische inhoud. Deze groepen en pagina's hadden niet als geheel een waarschuwingslabel gekregen, maar individuele berichten binnen deze groepen en pagina's kregen dat label wel. Ook observeerden we regelmatig dat berichten waren verwijderd. Deze observaties sluiten aan bij de verhalen van participanten over hun tegenstrijdige beleving van algoritmische aanbevelingen en moderatie.

4.1.2 Factcheckers

Daarnaast vertelden respondenten over hun ervaringen met *factcheckers*. Deze ervaringen zijn in twee groepen in te delen. Enerzijds spraken ze over factcheckers als medewerkers achter de schermen bij Facebook die berichten bekijken en beoordelen op basis van de richtlijnen van het platform en ingrijpen door berichten minder vindbaar te maken, te verwijderen of accounts (tijdelijk) te blokkeren. In het jargon van socialemediabedrijven wordt deze rol meestal *content moderator* genoemd (zie Gillespie 2018). Ruud vertelde dat hij bij een moderator bezwaar had gemaakt op de beslissing van Facebook om zijn account tijdelijk te blokkeren:

Ik moest er eerst een maand af. Toen werd het teruggedraaid naar zeven dagen omdat ik repliek gediend had bij die feitencheckers, die allemaal geen feitencheckers zijn, maar goed. Maar ik ben ik dus nog wel geblokkeerd op mijn berichten. Ik krijg altijd heel veel antwoorden en heel veel likes, maar ik krijg daar geen meldingen meer van, dat is bij mij ook weg. En alles staat bij mij aan, dus wie blokkeert dat? Nou ik niet, anderen ook niet.

Ruud was het duidelijk oneens met de beslissing van Facebook om zijn account te blokkeren. Uit zijn toelichting blijkt ook dat de precieze uitwerking van het ingrijpen door het platform onduidelijk was voor hem. Het was raden voor hem waarom hij geen meldingen van reacties meer kreeg, net als dat, zoals we eerder bespraken, Richard moest gissen wat er was gebeurd toen hij minder weergaven en reacties op zijn berichten kreeg dan normaal.

Behalve over factcheckers als medewerkers van platformen, hadden participanten het over Facebook-accounts die in hun naam 'factchecker' hadden staan, bijvoorbeeld 'Factchecker Tom' of 'Factchecker Laura' (dit zijn voorbeelden met pseudoniemen). Enkele participanten vertelden dat zij deze accounts blokkeerden, zodat hun berichten niet meer zichtbaar waren voor factcheckers. Ze hoopten op deze manier minder last te hebben van moderatie, maar wisten niet altijd zeker of het blokkeren dit gewenste effect had. Deze beide manieren waarop participanten de term factchecker gebruikten, wijken af van de term als verwijzing naar journalisten bij nieuwsmedia die schrijven over het waarheidsgehalte van verhalen en claims.

De tijdelijke en gedeeltelijke blokkade van een Facebookaccount noemden onze participanten 'jail', 'gevangenis' en 'ban'. Hierbij werd het voor een account voor een gespecificeerd aantal dagen onmogelijk gemaakt om berichten of reacties te plaatsen. Carla vertelde dat ze een blokkade van 24 uur kreeg opgelegd nadat ze een petitie had gedeeld tegen het vaccineren van kinderen:

Ik vond het idioot. Sinds wanneer mag ik mijn mening niet meer geven in Nederland? [...] Ik kreeg geen waarschuwing. Ik merkte het pas toen ik wilde reageren op een post van iemand anders en toen zei Facebook van: dat mag niet, want je mag 24 uur lang niet reageren. Ik kon alles zien maar ik kon niets ondernemen.

Anders dan vermeende ervaringen met een *shadow ban* krijgt de gebruiker bij een normale *ban* dus wel een bericht van het platform. Ook hierbij kregen participanten in hun ogen echter geen goede inhoudelijke onderbouwing. Ze vertelden over gestandaardiseerde berichten waarin werd verwezen naar de algemene richtlijnen van het platform. In interviews gaven onze gesprekspartners uiteenlopende voorbeelden van berichten waarvoor zij *bans* hadden gekregen. Maaike en Sanne kregen bans voor het delen van bijsluiters van vaccins. Richard vertelde dat hij dacht dat hij een *shadow ban* had gekregen voor het delen van een video waarin de duurzaamheidsdoelen van de Verenigde Naties aan ideeën over *The Great Reset* werden verbonden.

4.1.3 Verwijdering van accounts en groepen

De meest ingrijpende vorm van moderatie waar participanten over vertelden was de verwijdering van accounts en groepen. Marcel vertelde over een vorig Facebookaccount dat verwijderd werd: 'Het vervelende is dat als je account wordt gewist, dan ben je niet alleen je account kwijt en je 4500 vrienden, maar ook de groepen die je hebt aangemaakt en ook de pagina's die je hebt aangemaakt.' Met het verwijderen van dit account verloor hij een door hem aangemaakte pagina voor een niet-coronagerelateerde vereniging. Hij probeerde het verlies van zijn account te relativiseren: 'Nou ja, dan ben ik dat kwijt. Ik blijf hetzelfde mens, ook als ik twee benen kwijtraak, snap je. Je moet met verlies leren omgaan.' Tegelijkertijd gaf hij aan er ook erg van te balen:

Je bent opeens al je werk kwijt, hoewel het nog wel op je pc staat, maar gewoon al die interacties ben je ook kwijt, al die chats die je met mensen hebt gehad ben je kwijt. Het is echt een paardenmiddel dat ze toepassen. En ik vind dat dus ook gemeen dat ze je niet eerst waarschuwen.

Ook andere gesprekspartners maakten mee dat hun account of groep werden verwijderd. Sommigen werkten daarom met meerdere accounts en back-upversies van populaire groepen. Dit merkten we ook op tijdens het observeren. We zagen groepen met een net iets andere naam, waar alvast naar verwezen werd voor het geval dat een populaire groep verwijderd zou worden. Een deel van de groepen en pagina's die we met regelmaat bekeken, verdween al tijdens de onderzoeksperiode. Soms vonden we een groep of pagina terug met een soortgelijke beschrijving en deels ook dezelfde beheerders en leden.

Gesprekspartners hadden verschillende vermoedens over de manier waarop het platform hun berichten op het spoor was gekomen. Ruud en Maaïke vertelden over factcheckers achter de schermen, in combinatie met een algoritme. Dit baseerden ze onder andere op hun ervaring met hele snelle vormen van moderatie, zoals het ontvangen van een ban binnen drie seconden na het plaatsen van een bericht. Johan ging er daarnaast van uit dat er andere gebruikers waren die hem aangaven bij Facebook:

Dan kopieer ik een bericht uit een groep en dat zet ik ergens anders op Facebook. En dan heb je natuurlijk ook veel mensen die vinden dat je mensen bang maakt met je berichten. Dan zijn er mensen die melden aan Facebook dat je ze bedreigt. Dan wordt je bericht verwijderd, wat ook regelmatig gebeurt.

Twee gesprekspartners die ook beheerders waren van verschillende groepen, verdachten de overheid van inmenging. Zo vertelde de ene beheerder:

Opeens op een vrijdagmiddag zat ik even de groepen bij te houden, zie ik opeens dat er een groep weg is. Hé dat is raar, een groep weg. Ik dacht: nou ja, die zal misschien een waarschuwing hebben gehad, of wat dan ook. Vervolgens vijf minuten later nog een groep weg. Vijf minuten later weer een groep. Er waren zes of zeven groepen weg. En toen werden de profielen van de beheerders van die groepen verwijderd. Het kan niet anders dan dat het een gecoördineerde actie is. [] Je ziet [in dit artikel] duidelijk dat de overheid ook met Facebook aan tafel zit. Dus dat de overheid denkt: hé, hier wordt te veel waarheid verteld, dat vinden we niet zo leuk.

De andere beheerder sprak over 'een heel gerichte actie' op de groepen. Beiden verwezen naar artikelen die zij hadden gevonden over de samenwerking tussen de overheid en technologiebedrijven in content-moderatie tijdens de coronacrisis. Een van hen vertelde dat deze ervaring van het verwijderen van meerdere groepen en beheerdersaccounts een bron van zorgen vormde over de staat van de democratie in Nederland:

Ik vind het zo jammer dat we niks van de Tweede Wereldoorlog hebben geleerd, waar censuur destijds door Hitler op grote schaal werd gebruikt. Je ziet die kenmerken wel weer terugkomen, dat bepaald nieuws niet naar buiten mag komen en alles wat in het straatje van de overheid past, dat mag wel.

Voor mensen die het beeld niet delen van een overheid die bewust beleid met slechte intenties uitvoert, kan deze vergelijking tussen een perspectief op contentmoderatie op sociale media en censuur in de Tweede Wereldoorlog heftig overkomen. Dit citaat staat voor een terugkerend patroon waarin ervaringen met repressie in de coronacrisis werden vergeleken met de opmaat naar de Tweede Wereldoorlog. Onze data laten zien dat contentmoderatie en andere vormen van ervaren repressie

participanten zwaar viel en hun sceptische blik versterkten. In het volgende hoofdstuk bekijken we vergelijkingen met (de aanloop naar) de Tweede Wereldoorlog in meer detail.

4.2 Betekenis van moderatie

In onze gesprekken over moderatie werden veel zorgen over censuur geuit. Dit bracht sterke reacties naar voren. Zo zei Ruud: 'Ze willen je monddood maken'. En Heleen concludeerde: 'Wij hebben vrijheid van meningsuiting. Maar ook dit bestaat niet meer in deze tijd.' Marjan merkte op:

Er zijn mensen die niet willen dat dit gedeeld wordt, openbaar wordt, terwijl: in een democratisch land bij wijze van spreken mag je alles zeggen. Dat was vroeger zo. En als je onbehoorlijke dingen zegt, oké, maar op Facebook mag je ook oorlogstaferelen delen, maar niet blote borsten bijvoorbeeld. [...] We mogen ons op Facebook niet meer politiek uiten of politiek geëngageerd zijn, dat vind ik heel ver gaan.

Deze uitspraken over censuur passen in een bredere lijn van zorgen waar onze gesprekspartners over vertelden en die we ook in online berichten zagen terugkomen. Deze zorgen gingen niet alleen over censuur op sociale media, maar ook over censuur in de mainstream media (zie [§ 3.1](#)) en eigen ervaringen met uitsluiting in de sociale kring en in de bredere maatschappij (zie [§ 5.1](#) en [§ 5.3](#)).

Doordat participanten een bepaald beeld van censuur hadden, was voor sommigen de ervaring van verwijdering een bevestiging dat de verwijderde inhoud wel waar moest zijn. Zo concludeerde Sanne: 'Mijn account wordt verwijderd, dus het mag niet naar buiten dat er schade is van de vaccinaties, het mag gewoon niet.' Richard nam juist afstand van deze manier van denken:

Dan hebben mensen ineens gelijk, omdat ze iets gezegd hebben wat geblokt wordt. Dat is wel het gevaar van dit soort dingen. Aan de ene kant proberen ze natuurlijk bepaalde informatie waarvan ze zeggen: dat is niet goed, weg te halen. Maar aan de andere kant: als dat allemaal eenrichting op is, gebruiken mensen het ook in hun voordeel. Dat is niet goed. Niet alles wat geroepen wordt, is waar. Ook van de alternatieve kant niet.

Voor anderen was het feit dat informatie niet was verwijderd in de aanwezigheid van moderatie, juist een vorm van legtimering en verificatie. Zo vertelde een beheerder van een populaire groep: 'Er is gewoon een behoefte voor redelijk waarheidsgetrouwe berichten. Laat ik vooropstellen dat 99% van wat wij posten gewoon waar is, want anders had Facebook het er al afgegooid.' Zo heeft moderatie tegengestelde uitwerkingen op verschillende mensen: zowel verwijdering als niet-verwijdering in aanwezigheid van moderatie legitimeert narratieven.

Het vele gebruik van het woord censuur in de gesprekken en online interacties laat het belang zien dat wordt gehecht aan de functies van sociale media in de maatschappij. Zoals Maaïke vertelde: 'Zonder social media had nooit wereldwijd bekend kunnen worden wat nu bekend aan het worden is, want vroeger had je die communicatie niet met elkaar wat we nu hebben. Maar dat proberen ze te onderdrukken en te voorkomen en dat doen ze door censuur.' Juist omdat sociale media toegang bieden tot nieuwe informatie en tot gelijkgestemden, en een uitlaatklep biedt, is het een belangrijk goed voor mensen die zich niet gehoord voelen. Dit blijkt ook uit Suzans reflectie op moderatie-ervaringen van haarzelf en haar vrienden:

Kijk, als ik iets over corona postte, wat ik ervan vond vanuit mijn ervaring, dan werd ik ook wel tot de orde geroepen door Facebook. Het is niet zo dat je op je eigen site je eigen dingen mag posten. Als je op een gegeven moment in dat [moderatie] algoritme zit, dan kom je er niet uit. Ik heb ook al vriendinnen en vrienden die daar gewoon niet meer uitkwamen, die steeds een maand helemaal niks konden doen. Dus dat is heel frustrerend vind ik, dat iets van buitenaf dat bepaalt wat jij op je eigen site post. Ja, dat is verschrikkelijk.

Dat Suzan naar een Facebookaccount verwijst als een 'eigen site' geeft ook weer wat de ervaren inbreuk is bij moderatie. Gesprekspartners ervoeren Facebookaccounts en pagina's niet altijd als een ruimte van een privaat bedrijf, maar als een semi-openbare ruimte met een belangrijke sociale functie.

4.3 Strategieën om met moderatie om te gaan

Welke strategieën gebruikten participanten om met moderatie te gaan? Een optie die door socialemedia-bedrijven zelf wordt aangeboden is om bezwaar te maken tegen een ban of verwijdering. Kim had hier een positieve ervaring mee. Zij deelde een antroposofisch stuk over vaccineren dat werd verwijderd. Nadat ze bezwaar had gemaakt, zette Facebook haar bericht terug. Maar gesprekspartners deelden ook veel ervaringen waarbij het hen niet lukte om een bericht, account, pagina of groep weer online te krijgen.

We kwamen verschillende strategieën tegen van participanten om erachter te komen hoe moderatie werkte. Op basis van hun hypothesen vonden ze vervolgens manieren om inhoud wel te delen en minder snel opgemerkt te laten worden door moderatie. Sommige beheerders van groepen deden aan indirecte moderatie, om formele moderatie door Facebook te voorkomen. Ze instrueerden deelnemers om bepaalde bronnen of termen niet te delen in hun groep. Ook waren er participanten die aangaven op eigen initiatief bepaalde termen te vermijden, of in plaatjes of reacties te verwerken in plaats van in de tekst van een bericht. We zagen berichten waarin letters met een asterisk waren vervangen, mogelijk om automatische detectie te voorkomen. Een veelvoorkomende strategie behelsde het delen van inhoud in privéberichten, in plaats van in publieke uitingen. We merkten dit op in berichten van onze eigen contacten, die soms meerdere keren per dag bronnen deelden via privéberichten. Ook Marcel zei deze strategie toe te passen, in combinatie met voorzichtig berichten in groepen plaatsen:

Ik heb dus gemerkt dat Messenger buiten die moderatie valt. Dat houdt in dat ik steeds ongeveer honderd keer hetzelfde bericht moet plaatsen in berichten naar mensen die met mij bevriend zijn. Maar goed, dat doe ik dan maar. En in groepen moet ik oppassen. Als ik een bepaald bericht in twintig groepen tegelijk zet, dan is dat ook wel een reden om je te bannen, heb ik begrepen. Dus dan moet ik gewoon de ene dag één doen en de volgende dag weer drie en dan de dag erna weer twee, snap je, mondjesmaat.

Zoals eerder genoemd, probeerden participanten zich tegen verwijdering te weren door back-upgroepen en accounts te maken. Voor sommigen resulteerde dit in een acceptatie van de tijdelijkheid van hun online werk. Accounts en groepen waren er totdat ze verwijderd werden. Voor anderen was het gebruik van Facebook doordrongen van onzekerheid. Zoals Marcel verzuchtte, toen hij vertelde dat zijn profiel weer in de ban was gedaan: 'Gelukkig is niet mijn hele account gestopt, zoals de vorige keer gebeurde. Nou ja, we maken er gebruik van zolang het kan.'

We vroegen gesprekspartners of ze weleens overwogen om uit te wijken naar andere sociale media met minder moderatie. Maaïke vertelde dat ze dit wel deed als ze weer tijdelijk geblokkeerd was op Facebook:

Als ik iets op Facebook tegenkom wat ik wil delen, wat ik dus niet kan nu, dan deel ik het via WhatsApp, via Telegram, of via Signal. Daar is minder censuur. Ik zal niet zeggen geen censuur, maar ik heb nog niet gehoord dat iemand geblokkt is op Telegram bijvoorbeeld.

Ook Carla gebruikte andere platformen naast Facebook:

Ik zit ook bijvoorbeeld uitgebreid op Telegram en op Signal, daar heb ik nergens last van. Heel veel mensen zijn overstapt naar MeWe, maar daar gebeurt gewoon veel te weinig. Op een gegeven moment ben ik daar ook weer van afgestapt, omdat ik zoiets had van: jullie hebben het alleen nog maar over corona en daar heb ik ook geen zin in.

Ook plaatste ze kanttekeningen bij de ontwikkelingen in groepen op sociale media waar weinig tot geen moderatie plaatsvond:

Op Telegram moet je het echt wel heel erg bont maken wil daar iemand ingrijpen, maar goed, ik zeg zelf: dat keert zichzelf ook uit. Want ik zat gewoon in bepaalde groepen en ik denk: jongens, jongens, waar jullie nou mee bezig zijn, dit gaat echt te hard, of de gevolgen of wat dan ook, dat moet je mij ook niet meer hebben, dan stap ik eruit.

Uitwijken naar sociale media met minder moderatie was dan ook niet voor iedereen een prettig idee. De participanten die we spraken, vonden zichzelf over het algemeen niet zo goed passen bij de discussies en acties die ze als 'extremer' beschreven. Marjan vertelde: 'Iedereen gaat los op Telegram, omdat dat niet gecensureerd wordt. Op Facebook kan dat niet, want dan word je gelijk geblokkeerd voor vijftig dagen of zo. Ik vind Telegram best wel een heel angstaanjagend, bangmakend iets.' Voor haar was de plek met weinig tot geen moderatie dus geen oplossing.

Gesprekspartners zagen overstappen ook niet altijd als gepast, afhankelijk van hun specifieke doeleinden van socialemediagebruik. Een van de gesprekspartners die beheerder was van meerdere groepen, vertelde dat hij zoveel mogelijk mensen probeerde te bereiken met de berichten die hij deelde. Daarom bleef hij Facebook gebruiken:

Het doel is om zoveel mogelijk bereik bij de normale burger te krijgen. En Facebook heeft helaas een monopoliepositie; het is waar je die mensen kan bereiken. Je kunt ook in dubieuze Telegramgroepjes gaan zitten, maar dan bereik je eigenlijk alleen maar de doelgroep die je al bereikt hebt. Dat is juist weer voor een tweede stadium, dat zou dat interessant zijn om daar wat mee te gaan doen met die mensen. Maar wil je echt mainstream mensen bereiken, ja dan moet je eigenlijk via Facebook werken, helaas.

Een andere strategie is daarom om te stoppen met sociale media, of sterk te minderen met het plaatsen van berichten en het beheren van groepen. Nadat Marjan had geprobeerd over te stappen naar onder andere Telegram, besloot ze in plaats daarvan even te stoppen met sociale media:

Ik ben er helemaal mee gestopt. Het was eigenlijk na de laatste lockdown van januari. Toen had ik de laatste blokkade van Facebook, en toen dacht ik: op dit moment is degene die 'diep in slaap is', die wordt heel langzaam of niet wakker, en degene die denkt de andere kant te zien, weet het al. [...] En nu wil ik eigenlijk vooral dicht bij mezelf blijven en energie geven aan wat ik belangrijk vind, vooral in de positieve zin.

De beheerder van meerdere groepen die (nog) niet naar Telegram wilde overstappen, overwoog niet om te stoppen met Facebook: 'De behoefte is er gewoon voor de lezers. Je kunt ook zeggen: we doen geen groep, maar dan is er voor niemand een uitlaatklep.'

4.4 Conclusie

Sociale media speelden tijdens de coronacrisis verschillende rollen in het dagelijks leven van onze gesprekspartners. Ze boden hen toegang tot bronnen en gelijkgestemden, een uitlaatklep voor vragen en gedachten, en een mogelijkheid om anderen te waarschuwen. Hiermee vormden sociale media een belangrijke ingang in het maatschappelijke coronadebat, een belangrijk goed voor participanten die uitsluiting op verschillende domeinen in het dagelijks leven ervoeren. Participanten ervoeren echter ook moderatie op sociale media, wat het gevoel gaf dat hun narratieven in nóg een domein van het dagelijks leven tegengewerkt werden.

De precieze manier waarop moderatie werkte, leidde tot verwarrende ervaringen. Daarbij kon dezelfde inhoud zowel aangeraden als verwijderd worden door een algoritme van een socialemediaplatform. Er was daarnaast speculatie over de rol van de overheid in het moderatiebeleid van platformen. De argumentatie achter moderatie was omgeven met giswerk en was niet altijd goed te voorspellen. Soms leidde dit bij participanten tot een acceptatie van de tijdelijkheid van hun online werk. Een drukbezochte groep met handige informatie, of een account met waardevolle connecties kon immers van de een op de andere dag door het platform worden verwijderd. Zij vonden manieren om moderatie te omzeilen en anderen alsnog te bereiken met hun berichten. Dit kostte echter wel tijd en energie en versterkte hun idee dat bepaalde informatie niet gezien mocht worden. Het feit dat platformen informatie checken en modereren, heeft paradoxale effecten op de ervaren legitimiteit van berichten. Soms zien mensen dat wat verwijderd wordt als waar, op basis van het beeld dat platformen censuur plegen op informatie die overheden niet zint. Anderen zien dat wat blijft staan juist als gelegitimeerd, omdat het anders wel verwijderd zou worden in een gemodereerde omgeving. In beide gevallen lijkt meer inzicht in hoe platformen moderatie toepassen van belang te zijn voor gebruikers.

5 In- en uitsluiting

Onze gesprekspartners voelden een sterke noodzaak om hun sociale omgeving te waarschuwen voor de in hun ogen kwalijke gevolgen van het overheidsbeleid op het gebied van corona. Dit waarschuwen werd veel gesprekspartners niet in dank afgenomen en bracht hen vaak in conflict met hun naasten. Hoewel participanten uiteenlopende achtergronden hadden en verschilden in hun lezingen van de coronacrisis, deelden velen deze ervaring. Daarmee gepaard ging de behoefte om contact te hebben met anderen die deze ervaringen deelden. Door actief te zijn op sociale media en online wél gelijkgestemde mensen te ontmoeten, lukte het veel participanten om op deze manier (deels) een nieuwe sociale kring op te bouwen. In dit hoofdstuk gaan we nader in op de ervaringen van onze gesprekspartners met in- en uitsluiting in hun directe omgeving en hun gelijktijdige wens tot sociale verbinding, nabijheid en het delen van waarschuwingen en ervaringen.

5.1 Discussie met directe sociale omgeving

Veel participanten werden geconfronteerd met het feit dat hun naasten er andere opvattingen op nahielden over het gevaar van corona en de coronamaatregelen. Kim vatte goed samen wat andere gesprekspartners ook met ons deelden, namelijk hoe ingewikkeld het is als je lijnrecht tegenover mensen uit je directe omgeving komt te staan: 'Het was wel stressvol, omdat ik een totaal andere visie had dan veel mensen uit mijn omgeving. En de zorgen die ik had, en heb, voor de mensen om me heen die zich hebben laten vaccineren, gaan niet weg.' Dit zorgde in veel families voor discussie en spanningen. Sociale relaties met familie, vrienden of collega's kwamen onder druk te staan en als de afstand te groot werd, werden de (familie)banden in sommige gevallen ook daadwerkelijk verbroken. Zo kon het besluit om niet mee te doen aan de coronamaatregelen vergaande gevolgen hebben. Suzan vertelde bijvoorbeeld dat zij niet langer welkom was bij haar familie: 'Mijn broer zei dat ik niet mocht langskomen, dat ik buiten de realiteit leefde. Dat vond ik heel pijnlijk.' Ook in de familie van Marcel zorgde zijn visie op de coronamaatregelen voor grote spanningen:

Vooraf bij familie is dat pijnlijk, natuurlijk. Toen ik allerlei informatie over de PCR-test liet rondgaan, heeft het ene na het andere familielid mijn e-mails geblokkeerd. [...] Mijn zus heeft op een gegeven moment gezegd: 'Je kunt doodvallen wat mij betreft.' Ja, nou ja, dan is de situatie wel veranderd natuurlijk.

Een enkeling verbrak zelf het contact met andersdenkende familieleden, zoals Annemarie:

Deze periode heeft me doen inzien dat ik totaal niet binnen mijn familie pas. Zij zijn wel gevaccineerd. Vooral mijn moeder kon niet accepteren of respecteren dat ik me niet liet vaccineren. Dat heeft mijn ogen wel geopend dat mijn moeder eigenlijk nooit iets positiefs over mij vindt. Het heeft me doen besluiten afstand te nemen.

De impact van deze afwijzing door de naaste omgeving was groot en leidde vaak tot gevoelens van boosheid, eenzaamheid en rouw, op een moment dat sociale contacten door de coronamaatregelen sowieso al verminderden. Zo vertelde Linda: 'In twee jaar tijd heb ik me echt heel eenzaam gevoeld. Heel eenzaam en verlaten door mijn eigen familie, en ik kan er nog steeds niet echt over praten zonder dat er weer boosheid komt.' Ze gaf aan dat ze niet verwachtte dat deze kloof met haar familie na corona gemakkelijk op te lossen zou zijn. Andere gesprekspartners maakten soortgelijke processen van afwijzing mee buiten hun familie, bijvoorbeeld onder vrienden of op hun werk. Zo vertelde Suzan dat op haar werk een kloof was ontstaan tussen gevaccineerde en ongevaccineerde collega's: 'Op het werk zaten we in een kring te praten. Toen hebben wij meegemaakt dat de collega's niets met ons ongevaccineerden te maken wilden hebben. Dat ze opstonden en echt wegliepen [...] Het gevoel dat je een outcast ben, bijna een melaatse, dat is een verschrikkelijk gevoel.' Ook Nadine had een nare ervaring op haar werk die veel impact op haar had: 'Een man zei zonder aanleiding: "Al die niet-gevaccineerden moeten ze tegen de muur zetten en afschieten." [...] Dat is oorlogstaal!' Kim kwam onverwacht in conflict met haar burens. Omdat ze overtuigd was van de gevaren van het coronavaccin, had ze in haar buurt folders hierover uitgedeeld.

Dat werd haar niet in dank afgenomen: 'Ik heb last gehad van boze blikken en lachte maar gewoon vriendelijk terug. [...] Het doet mij verdriet dat je tegenwoordig niet meer je mening kunt verkondigen, dat mensen gelijk zo boos reageren.' Ze zag de overheid als aanjager van deze negatieve reacties: '[Die] deed erg zijn best om de ongevaccineerden de schuld te geven van alles, en velen trapt hierin.'

Om niet voortdurend in conflict te komen, legden veel participanten zichzelf na verloop van tijd een vorm van zelfcensuur op. Kim vertelde bijvoorbeeld dat ze haar mening tegenwoordig voor zich hield op verjaardagen of feesten, 'tenzij ze erom vragen en ik erop kan vertrouwen dat er wederzijdse waardering is voor allebei de visies en uitgangspunten. [...] Ik wil het liefst in harmonie met iedereen om kunnen gaan.' Ook Robin vertelde selectief te zijn in met wie ze wat besprak: 'Ik weet dat mensen soms heel erg verhit kunnen reageren als ze het ergens niet mee eens zijn. Dus daarom probeer ik in zo'n situatie, als zo'n onderwerp aan bod komt, vaak eerst te luisteren naar wat andere mensen zeggen en pas dan deel ik mijn mening.'

Na de eerste schok over het verschil in denken, vond er bij sommigen ook berusting plaats. Ook realiseerden zij zich dat in de vurige wens om dierbaren te waarschuwen, zijzelf soms ook verbaal grenzen overgingen. Jan vertelde bijvoorbeeld dat wat hem betreft iedereen zijn eigen mening over iets mag hebben, 'alleen als ik het gevoel heb dat dingen gevaarlijk zijn, zoals de vaccinatie, ja dan probeer ik meer te overtuigen. Dus dan kan ik soms meer doorslaan daarin.' Of, zoals Dorien opmerkte: 'Ik pas wel zelfcensuur toe, want anders worden mensen moe van mij.' Ook Richard realiseerde zich dat hij zichzelf wel wat kon matigen:

Dat moet je leren: hoe ga ik nou zo constructief mogelijk zo'n gesprek in? In plaats van welles/nietes, of wie heeft gelijk. [...] De discussies zijn vrij hard geweest rondom corona, dan krijg je ook reacties terug die vrij fel zijn. Dan liet ik me daarin meegaan door zelf ook fel te reageren. Wel feitelijk, maar misschien qua woordkeuze had het wat beter gekund.

Het spanningsveld tussen de eigen interpretatie van de coronacrisis voor het voetlicht brengen, maar daardoor in conflict komen met anderen, kwam in veel gesprekken naar voren. Sommige gesprekspartners zagen de oplossing in het proberen open te blijven staan voor andere meningen en visies, ook al ben je het niet met elkaar eens. Of, zoals Kim het uitdrukte: 'Ik probeer te genieten van het leven en te respecteren dat iedereen de wereld weer anders ziet en waarneemt, en dat dit oké is.' Gesprekspartners pasten daarnaast ook andere strategieën toe, zoals het vinden van mensen die als meer gelijkgestemd werden gezien, zoals we hierna beschrijven. Soms was de strategie zelfs om te werken aan een nieuwe toekomst met gelijkgestemden, iets waar we in het volgende hoofdstuk dieper op ingaan.

5.2 Zoeken naar nieuwe verbindingen

Bestaande sociale banden die onder druk kwamen te staan, hadden vaak grote impact op het leven van onze gesprekspartners. Online en offline zochten en vonden ze vaak nieuwe sociale contacten met mensen die wel hetzelfde over corona en coronamaatregelen dachten als zij. Zoals Sanne het samenvatte: 'Bekenden zijn vreemden geworden en vreemden zijn echt vrienden geworden.' Dat gelijkgestemde vreemden soms vertrouwder voelden dan andersdenkende bekenden kwam in meerdere verhalen terug, bijvoorbeeld bij Yvonne. Zij vertelde dat ze weleens per toeval mensen op straat tegenkwam 'die inderdaad wel vreemden voor je zijn, maar waar je op een of andere manier voelt dat er vragen of bedenkingen zijn, en dan durf je een gesprekje aan te gaan'.

Terugdenkend aan een fase van de coronacrisis met meer beleidsmaatregelen, vertelde Suzan hoe belangrijk het in die tijd voor haar was om gelijkgestemden te ontmoeten:

De verbindingen, in die ergste periode, dat is alleen maar bij de mensen die net als jij denken, want die snappen het. Daar hoef je niets aan uit te leggen. Want het is een soort gevoel van herkenning. Je herkent elkaar in dat gevoel dat je ergens voor opstaat, omdat het niet klopt. Omdat het met jouw gevoel niet klopt. En dat gevoel van niet kloppen, dat herken je bij elkaar. En ik denk dat dat de grootste verbinding maakt.

Sociale media waren een toegankelijke manier om gelijkgestemden te vinden. Zo kwam Kim erachter 'dat ik niet alleen stond in mijn visie over het coronabeleid en dat er meer mensen waren die anders dachten dan de "gemiddelde" Nederlander'. Ook Sanne vond online verbintenis:

Alleen ben je ook maar alleen. Ik heb me in het begin toen het allemaal gebeurde heel erg alleen gevoeld omdat, je kon nergens terecht. Dat vond ik dan wel heel fijn aan dat typen, dat je dan toch wel gelijkgestemden om je heen hebt. En dat is toch verbindend. Want hoeveel families zijn er wel niet kapot gegaan zijn, hoeveel vriendengroepen uit elkaar gescheurd zijn hierdoor?

In interviews en online observaties merkten we dan ook dat het bij online relaties en groepen niet alleen ging om informatie uitwisselen. We zagen ook veel berichten met een sociaal karakter, zoals informatie over lokale bijeenkomsten met muziek of eten, of tips voor restaurants, zwembaden en uitjes waar mensen naar toe konden gaan zonder een coronapas te laten scannen. Er waren ook berichten met een bemoedigend karakter, waarin gebruikers hun online vrienden of leden van een specifieke groep een hart onder de riem staken. Richard legde uit waarom dat hij dit soort berichten plaatste: 'Dat die boodschap anderen kracht geeft: jij bent op de goeie weg. Ook al sta je alleen, het is een keuze en dat hoeft niet een verkeerde keuze te zijn. Blijf in je kracht staan.'

Gesprekspartners vertelden dat ze nieuwe contacten overhielden aan hun deelname aan online groepen en pagina's. Ook op onze eigen accounts merkten we dat we vriendschapsverzoeken kregen van mensen die lid waren van dezelfde groepen en pagina's. Omdat we zelf geen berichten plaatsten en mensen soms verrast reageerden op de vraag om mee te doen aan het onderzoek, vermoeden we dat een deel van de deelnemers geregeld nieuwe mensen toevoegden die ze niet kenden.

Ook op demonstraties vonden participanten nieuwe contacten. Anja was bijvoorbeeld bij een lokale actiegroep aangesloten die zich uitsprak tegen de beleidsmaatregelen en vaccinaties. Ze was in contact gekomen met deze groep door een kleine demonstratie die vlak bij haar huis plaatsvond. Sommige gesprekspartners gingen tijdens de coronacrisis voor het eerst naar demonstraties, zoals Suzan. Zij had in eerste instantie een negatief oordeel over demonstranten, maar dat beeld stelde ze na verloop van tijd bij: 'Die mensen kiezen om gehoord te worden. Omdat ze zelf een stem willen hebben in dat wat voor hen bepaald wordt. Daarin heb ik wel heel andere denkbeelden gekregen naar de mensen om me heen, en ik heb ook heel veel mooie nieuwe contacten gemaakt.' Deze ontmoetingen konden een bevestigend en versterkend effect hebben op de visie van de gesprekspartners. Suzan vertelde bijvoorbeeld dat ze op demonstraties van anderen leerde waarom ze zich niet lieten vaccineren, of waarom ze tegen beleidsmaatregelen waren. Ook als dit niet leidde tot terugkerend contact, ervoer ze deze interacties als een vorm van verbinding: 'In die anonimiteit kun je heel veel verbinding voelen, zonder dat je zegt: "Jij komt morgen bij mij thuis en we gaan daar meteen wat mee doen."'

5.3 Samenleving en overheid

In- en uitsluiting speelden niet alleen in de persoonlijke kring van participanten, maar kwam ook naar voren in hoe zij op de bredere samenleving reflecteerden. Zo spraken velen uit dat ze het raar vonden dat het merendeel van de maatschappij de overheidsmaatregelen ondersteunde en meeging in wat zij ervoeren als gevaarlijke vormen van overheidsdwang. Zo merkte Kim op: 'Ik vind het beangstigend dat velen onder het mom van gezondheid dit maar normaal vinden, en dat mensen niet realiseren dat dit het begin is van een dictatuur en uitsluiting van mensen.'

Dat participanten zich door de coronamaatregelen uitgesloten voelden, kwam in interviews en in online uitwisselingen vaak naar voren. Ongevaccineerde participanten konden bijvoorbeeld alleen naar horecagelegenheden, recreatieplekken of op reis als zij een bewijsbare, recente coronabesmetting doorlopen hadden, of als zij zich hadden laten testen. Dit maakte een grote indruk op Kim:

Het buitengesloten worden uit de maatschappij was een rare gewaarwording. Ik kon opeens niet meer naar het zwembad en naar een restaurant. In de vakantie moest ik nog weleens naar de wc, maar zonder QR-code mocht ik niet eens bij een snackbar plassen. Mijn collega kon niet meer met haar vijfjarige dochttertje mee naar zwemles. Dan moest het dochttertje in haar eentje naar binnen, zichzelf omkleden en afdrogen.

Jan maakte zich vooral zorgen om de uitsluiting van zijn kind: 'Kijk zoals mijn zoontje, die heeft nog niet eens een schoolfeestje gehad. Hij mocht op een gegeven moment de McDonald's niet meer in of de bioscoop, omdat hij geen QR had en zijn vriendjes wel. Ja, dat vind ik heel erg.' Carla sprak over de coronapas als een vorm van discriminatie en maakte de maatschappelijk omstrede vergelijking met de Tweede Wereldoorlog. Ook betwijfelde ze de effectiviteit van de maatregel:

Ik vond het een discriminatiepas. Gediscrimineerd in wezen zoals dat in het verleden ook ging met verschillende groepen: je discrimineert op dit moment groepen op basis van of je wel of niet gevaccineerd bent. Je houdt je helemaal niet bezig met de gezondheid. [...] Een vaccinatie is totaal geen garantie dat je niet ziek wordt en dat je niet doodgaat, die ouderen zijn nog steeds doodgegaan.

Zoals we in [paragraaf 4.1.3](#) opmerkten, waren er verschillende narratieven die de coronacrisis vergeleken met (de opmaat naar) de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. We zagen deze vergelijking enkele keren terugkomen in online berichten. Een paar keer ging het om de inzet van de coronapas, maar ook het gepercipieerde maatschappelijke sentiment rondom ongevaccineerden werd weleens vergeleken. Een foto van regels over het checken van de app in een restaurant werd bijvoorbeeld vergeleken met een foto van een bord met de tekst 'voor Joden verboden'. In een tekstbericht werden de Nederlandse en Franse QR-codes vergeleken met de Jodenster. We observeerden enkele commentaren onder deze berichten die zich tegen deze vergelijking verzetten. Er werd daarbij door iemand opgemerkt dat de vergelijking in zijn ogen niet opging, omdat vaccineren een vrije keuze is en Joods zijn niet. Iemand anders reageerde hier weer op door aan te geven dat het 'dus geen vrije keus' is als je wordt 'gedwongen' om te vaccineren als je toegang tot bepaalde plekken wilt krijgen. Sommige gesprekspartners maakten ook deze vergelijking. Dit speelde zowel bij gesprekspartners die een beeld hadden van een overheid met twijfelachtige competenties en visies, als bij gesprekspartners die de overheid zagen als doelgericht en eenstemmig, met slechte intenties. Zo legde Anja uit wat de coronapasmaatregel met haar deed, met een verwijzing naar uitsluiting in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog:

Dat je nergens heen kunt, dat is heel naar, terwijl anderen wel in een restaurant zitten. En er zijn ook mensen die zeggen: ja daar hoor je gewoon niet aan mee te doen, ook al ben je zelf gevaccineerd, dan moet je solidair zijn met de rest van je familie of met je vrienden. Dat snap ik ook wel. Ik neem niemand wat kwalijk, maar het is natuurlijk heel raar dat je dan ook niet mag zeggen: ja zo was het in de aanloop naar de oorlog ook. Daarmee zeg je niks over Joden, daarmee zeg je alleen maar iets over dat er toen ook uitsluiting was.

Voor Anja zat de relevantie van de vergelijking vooral in de coronapas. In [paragraaf 4.1.3](#) lieten we zien dat deze vergelijking ook werd gemaakt in relatie tot contentmoderatie op sociale media. Anja's antwoord laat ook zien dat ze doorheeft dat deze vergelijking door andere mensen in de maatschappij als controversieel kan worden ervaren. Het Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI) heeft zich tegen deze vergelijkingen op sociale media uitgesproken en beschrijft ze als 'het misbruiken van de geschiedenis en het schofferen van de herinnering van de Holocaust' (2021). In een open brief aan de fracties van de Tweede Kamer roepen vijf Nederlands-Joodse organisaties op om de vergelijking met de Holocaust op sociale media en in het publieke debat te veroordelen, waarbij wordt benadrukt dat 'mensen die in alle vrijheid een keuze maken zich niet te laten vaccineren, worden vergeleken met bevolkingsgroepen die destijds helemaal geen keuze hadden, mensen die enkel en alleen werden vermoord om wie ze waren' (Grishaver et al. 2021).

Er waren ook andere manieren waarop participanten zich uitspraken tegen de wijze waarop zij zich behandeld voelden door de overheid. Ze verwezen bijvoorbeeld naar vormen van overheidscommunicatie waarbij ze ook een gevoel van buitensluiting ervoeren. Een zin die in meerdere gesprekken naar voren kwam en regelmatig online geciteerd werd als bewijs voor ervaren repressie, was ‘wijk voor wijk, deur tot deur, arm voor arm’. Het citaat verwijst naar een uitspraak van Hugo de Jonge als minister van Volksgezondheid tijdens persconferentie over coronamaatregelen in november 2021 (VWS 2021). Sanne reflecteerde als volgt op deze uitspraak:

Het wordt door de overheid gewoon op tv in een persconferentie gezegd: we gaan wijk voor wijk, deur voor deur, arm voor arm, we weten waar je woont. Dat mag allemaal. Je mag in die zin niet voor jezelf opkomen, je mag niet zelf nadenken of je wel of geen vaccin wilt.

Participanten vertelden ook dat ze vonden dat er weinig begrip was binnen overheidscommunicatie voor mensen die zich niet wilden laten vaccineren. Robin vond het bijvoorbeeld zeer onterecht dat ongevaccineerden asociaal werden afgeschilderd in een coronapersconferentie die ze had gezien:

Toen had ik eigenlijk al genoeg gehoord. Toen dacht ik: ze zijn niet asociaal, want ze kiezen om een bepaalde reden wel voor hun eigen gezondheid. En er zijn genoeg ongevaccineerde mensen die zich misschien niet wilden laten vaccineren maar die in die twee jaar gewoon thuis zijn gebleven, die niet naar de horeca gingen en dat soort dingen. Dus hoe kun je zo iemand dan asociaal noemen? Je hebt geen gesprek met diegene gevoerd.

Als participanten zelf corona hadden gehad, was het ook voor hen mogelijk een QR-code te krijgen en daarmee bijvoorbeeld naar een restaurant of op reis te gaan. Het was vaak een dilemma of ze daar wel of niet gebruik van wilden maken. Enerzijds gaf een QR-code toegang tot plekken en ervaringen waar ze eerder van buiten gesloten waren. Anderzijds deden ze daarmee ook mee aan het beleid waar ze het niet mee eens waren. Participanten maakten daarin verschillende keuzes. Zo vertelde Maaïke: ‘Ik ga niet mee [met de coronapas] omdat ik uit wil gaan of omdat ik wil dansen. Natuurlijk wil ik op vakantie, ik was van plan om naar Thailand te gaan. Dat wordt het nu even niet. Ik zal nooit mijn ziel verkopen voor dat soort dingen.’ Dezelfde soort afwegingen werden genoemd bij ‘Testen voor toegang’ en ook daar werd wisselend mee omgegaan. Daarbij veranderden participanten in de loop van de tijd ook weleens van gedachten. Zo vond Anja het bijvoorbeeld pas achteraf gezien jammer dat ze zich vaak had laten testen.

5.4 Conclusie

De nadruk op verbinding die veel van onze gesprekspartners naar voren brachten, is wellicht een logisch gevolg van de vervreemding van familie en andere naasten, en de maatschappelijk uitsluiting die velen van hen ervoeren ten tijde van de coronamaatregelen. Vaak werd naar voren gebracht dat een eenzijdige visie op hoe de samenleving het best kan omgaan met corona, deze uitsluiting in de hand werkte. Sommige participanten deden een oproep aan politici en beleidsmakers om meer verbinding te zoeken en critici serieus te nemen. Erkenning en herkenning voor hun alternatieve coronastandpunten vonden participanten offline, onder meer bij demonstraties, en online, waar ze informatie uitwisselden of bemoedigende content met elkaar deelden. Veel participanten voelden zich door het gedeelde, alternatieve narratief binnen deze groepen zich daar meer thuis dan bij hun andersdenkende, naaste sociale contacten. Ze probeerden met hen, na aanvankelijk te waarschuwen tegen coronamaatregelen, na verloop van tijd juist discussies te vermijden. De maatschappelijke uitsluiting, niet meer naar binnen mogen in openbare gelegenheden zonder coronapas, maakte op veel participanten grote indruk.

6 Toekomstverwachtingen: tussen hoop en vrees

Hoop en vrees: deze twee thema's kwamen bij onze gesprekspartners naar voren als we hun vroegen naar hun verwachtingen voor de toekomst. In de voorgaande hoofdstukken kwam de vrees al eerder aan de orde. In dit hoofdstuk zoomen we daar nog wat verder op in. Daarbij bespreken we met name hoe participanten op deze vrees reflecteerden. Ondanks hun zorgen en angsten, keken onze gesprekspartners vaak wel met hoop naar de toekomst. We sluiten dit hoofdstuk daarom af met een korte impressie van hun toekomstverwachtingen en welke stappen zij voor zich zagen om eraan bij te dragen dat deze toekomst ook werkelijkheid wordt. Het overkoepelende idee dat daarbij naar voren kwam, is dat als we als mensheid door deze donkere periode heenkomen, er een betere wereld voor in de plaats kan komen. Een kanttekening hierbij is dat dit veelvoorkomende narratief van 'door het donker naar het licht' wellicht beïnvloed kan zijn door hoe we participanten benaderd hebben, zoals via Facebookpagina's waar bewustwording een belangrijk thema was. Bewustwording en werken aan een betere toekomst speelden echter ook een rol in interviews met gesprekspartners die via andere groepen en pagina's benaderd waren, en lijkt een breder gedeeld thema te zijn.

Een andere kanttekening bij de analyse van de toekomststrategieën is dat mensen die ervoor openstonden om mee te doen aan een interview met mensen buiten hun kring van gelijkgestemden, mogelijk op een andere wijze met toekomstdenkbeelden omgingen dan mensen die ons verzoek om medewerking afwezen. Als je overtuigd bent dat de koers van de ontwikkelingen die je vreest niet meer, of lastig, te veranderen is, of als je jezelf juist vooral wilt focussen op de gewenste toekomst, dan ben je wellicht minder gemotiveerd om je standpunten aan een onderzoeker uit te leggen. Zo schreef een potentiële respondent dat ze het normaliter leuk en inspirerend zou vinden om met ons te praten, 'maar we leven helaas niet meer in normale tijden'. In haar optiek stond het coronabeleid symbool voor 'een crisis van het totale systeem, van een verouderde, beperkte manier van denken.' Om haar afwijzing verder te motiveren, legde ze uit dat haar man en zij er bewust voor kozen 'om te focussen op wat we doen en waar we aan willen bijdragen. En onze wens is om bij te dragen aan de nieuwe wereld. [...] Wij zullen dus helaas niet meewerken aan het 'herschikken van de dekstoelen op de Titanic.' Dat neemt niet weg dat de mensen die we wel gesproken hebben, opvallend vaak de verwachting uitspraken dat we uiteindelijk op weg zijn naar een positieve omwenteling.

Daarnaast is het werken aan een vorm van zelfvoorziening en parallelle toekomst met gelijkgestemden duidelijk sterker aanwezig bij gesprekspartners die een beeld onderschreven van een eenstemmige, doelmatige overheid met slechte intenties. Gesprekspartners die een overheid zagen met twijfelachtige competenties en intenties, uitten zich voornamelijk over het coronabeleid en belangen die meerstemmigheid in de samenleving in de weg stonden. Zij waren in hun verhalen minder actief op andere thema's, zoals spiritualiteit en zelfvoorziening, antiglobalisering en parallelle sociale ontmoetingsplaatsen. We richten ons in dit hoofdstuk dus voornamelijk op de eerste groep, die wel met deze thema's bezig was.

6.1 Omgaan met zorgen en angst

De interviews voor dit onderzoek vonden plaats op het moment dat de coronamaatregelen in snel tempo werden afgeschaald. Onze gesprekspartners waren de sociale uitsluiting die ze tot vlak daarvoor hadden meegemaakt echter niet vergeten. Sommigen voelden zich daardoor ernstig aangetast in hun gevoel van veiligheid, bijvoorbeeld Sanne:

Ik voel me wel af en toe onveilig. Op dit moment vind ik het wel meevallen omdat iedereen denkt dat corona weg is, dus iedereen is wat relaxter. Maar op het moment dat jouw overheid aankomt met 'We weten waar ze [ongevaccineerden] wonen, tot de postcode aan toe, wijk voor wijk, deur voor deur, arm voor arm', bij wie ben je veilig? Ik kan niet naar de politie, ik kan niet naar de overheid, ik word door mijn familie uitgesloten. Uitsluiting wordt goedgekeurd! Het gaat zelfs zo ver dat mensen zeggen dat ze mijn kinderen weg moeten halen als ik zo blijf denken.

Andere zorgen die gesprekspartners noemden waren uiteenlopend, zoals we al bespraken in hoofdstuk 2. Sommigen verdachten de overheid ervan expres angst te zaaien, omdat dit leidt tot onzekerheid. In de woorden van Marcel: 'Mensen die onzeker zijn, zijn geneigd om de simpele oplossingen te accepteren die worden aangedragen.' Linda deelt eenzelfde soort opvatting, maar dan met betrekking tot mediagebruik: 'Het journaal kijk ik liever niet meer, want ik word er heel onrustig van en ik kan er toch niks aan doen. Ik denk: jullie laten zien wat je wil laten zien, omdat het weer angsten creëert en angst houdt ons in de greep.' Anderen proberen zoveel mogelijk weg te blijven van angst, zoals Marjan:

Ik wil niet in angst leven. Er wordt ontzettend veel angst verspreid, van beide kanten, de believers en de non-believers [in coronamaatregelen] worden allebei hartstikke bang gemaakt. [...] Angst is heel frequentieverlagend, maakt ziek, geeft stress, dus daar moet je uit zien te blijven. Dat is voor mij een heel simpele, duidelijke regel. Ik sluit mijn ogen niet, maar ik ga mezelf ook niet dagelijks voeden totdat ik een kramp in mijn maag heb. Ik leef nu en als ik er dan niet meer moet zijn, dan zie ik het wel.

Ze deed actief haar best om ook anderen niet bang te maken, bijvoorbeeld haar kinderen, die wel voor vaccinatie hadden gekozen: 'Ik communiceer niet naar mijn kinderen toe dat ik zo bezorgd ben. Ik houd me op de vlakte. Het laatste wat ik wil is dat zij bang worden, laat ze alstublieft denken dat zij voor hen de goeie beslissing hebben genomen, dan is die vaak ook goed.' Ook Suzan legde uit hoe ze actief probeerde weg te blijven van angst door zich te focussen op 'helende dingen doen in je leven' zoals sporten, in de buitenlucht zijn, gezonde groenten en fruit eten en goed voor jezelf zorgen.

Verschillende participanten hoopten dat ze ernaast zaten met hun zorgen en voorspellingen voor de toekomst, bijvoorbeeld Anja: 'Er circuleren tijdlijnen van: dan gebeurt er dit, dan gebeurt er dat, dan wordt de noodtoestand afgekondigd, op een gegeven moment kunnen we niet meer zelf pinnen. Ik houd er rekening mee, maar ik hoop dat het niet waar is.' Ook Kim hoopte dat ze ongelijk zou krijgen over haar vrees voor de toekomst:

Ik ben bang dat er een Europees digitaal paspoort aan zit te komen en dat ze door middel van nieuwe Europese regelgeving kunnen gaan verplichten te vaccineren en nieuwe lockdowns aankondigen. Maar ik hoop natuurlijk dat ik ongelijk krijg. [...] De zorgen die ik had, en heb, voor de mensen om me heen die zich hebben laten vaccineren, gaan niet weg. Al kan ik het beter loslaten door veel de natuur in te gaan, te wandelen en te fietsen.

Een ander voorbeeld van de innerlijke dialoog tussen hoop en vrees kwam naar voren in het verhaal van Yvonne. Zij vreesde bijvoorbeeld voor een 'financiële reset', die wellicht het pensioen van haar man in gevaar zal brengen, en dat de QR-code een blijvend fenomeen is, maar ze zag angst ook als 'een leerstuk om bij zichzelf te blijven en vertrouwen te hebben':

We leven natuurlijk in een duale wereld van goed en kwaad, dus soms heb je het kwaad nodig om het goede te kunnen bewerkstelligen, dat zie ik ook in de wereld gebeuren. Uiteindelijk moeten we ons richten, dat is ook een leerdingetje, een bewustzijns-groei, naar hoe we het wel willen hebben.

6.2 Samen met anderen op jezelf vertrouwen

Je richten op hoe je het wél wilt hebben, samen met anderen die dat ook willen: dat werd vaak genoemd als strategie om angst en zorgen de baas te blijven. Actie ondernemen nam verschillende vormen aan. Het kon gaan over je gezondheid goed houden door gezond eten en bewegen, over jezelf informeren en dat met anderen delen, over demonstreren, of over de overheid, journalisten of wetenschappers aanschrijven met suggesties. Opvallend vaak waren participanten bezig met een vorm van zelfvoorziening te bewerkstelligen, zoals Sanne. Zij beschreef eerst een dieptepunt (door een dal gaan) en vervolgens hoe ze daarna de weg naar boven weer vond (jezelf weer opbouwen):

Als je het eenmaal ziet dan kun je het niet meer niet zien, dus je gaat dat dal door. En daarna bouw je jezelf weer op. Je wordt daardoor wel een krachtiger persoon, omdat je innerlijke weten blijkbaar goed zit. En je gaat jezelf weer opbouwen op een ander soort energie dan dat je het elke keer uit handen geeft. Je gaat leren op jezelf te vertrouwen, anders leren kijken. Waar je eerst in een soort van afhankelijke positie zit, ga je jezelf nu meer onafhankelijk neerzetten.

Je gaat veel meer selectief kijken naar de mensen met wie je omgaat en waarmee je wat kan bereiken voor de toekomst. Dat vind ik echt het mooiste van deze tijd: dat je nu een netwerk aan het opbouwen bent. Dat je er niet alleen voor staat. Ik weet, als nu de stroom en internet en alles eraf gaat, ik heb een netwerk met voedsel en drinken, waar ik 100% op kan vertrouwen. Dat had ik daarvoor nooit, hoor.

Voor Johan voelde de noodzaak zelfvoorzienend te worden als een kwestie van overleven:

Ik heb extra eten staan wat langer houdbaar is, ik heb een aggregaat gekocht en een houtkachel, dat we in onze eigen dingen kunnen voorzien, we hebben een groentetuin. Dat is menseigen, een mens wil overleven. Ik ben absoluut niet bang om dood te gaan, maar ik wil wel overleven.

Carla verwachtte dat er mogelijk op korte termijn sprake zou zijn voedselschaarste en hield zich bezig met hoe je jezelf daar het best op kunt voorbereiden:

Het is eigenlijk voortgekomen uit corona, omdat we nu dus zien, bijvoorbeeld, de boeren die worden uitgekocht op dit moment. Wij proberen juist zoveel mogelijk bij de boeren zelf te kopen, zodat ze in ieder geval nog persoonlijk aan klanten verdienen en niet alleen aan grote winkelbedrijven. Wij proberen in ieder geval de boeren te steunen.

Het idee van zelfvoorzienend zijn ging voor sommigen een stap verder dan voedsel en energie. Dorien zag bijvoorbeeld een parallelle samenleving voor zich: gelijkgestemden die zich organiseren om naar eigen inzicht te leven:

Wij gaan gewoon lekker ons eigen ding doen, wij luisteren naar onze eigen journalisten. Wij gaan het liefst geen eten halen vanuit het systeem, we gaan liever de boeren steunen, we gaan het liefst niet onze kinderen laten indoctrineren door verplicht schoolmateriaal. Wij willen dit systeem niet meer. In Nederland kom je er niet echt onderuit, omdat het een dichtbevolkt land is. We kunnen hier niet echt off the grid gaan wonen, maar we kunnen wel het parallelle omarmen en daar zoveel mogelijk naar handelen. Dus als je geen genetisch gemanipuleerd voedsel vanuit Monsanto wil eten, nou dan doe je dat niet, dan ga je naar de boer en dan haal je daar je melk en je groenten en fruit.

We zagen dat gesprekspartners die bezig waren met zelfvoorziening, ook vaker een fase van berusting hadden bereikt in hun onderzoekspraktijken. Ze hadden eerder veel tijd aan onderzoek besteed en veel verschillende bronnen bekeken en vergeleken. Dit onderzoek had inzicht in het functioneren van de wereld opgeleverd en geleid tot de wens om het zelf anders te doen. De afwijzing van 'het systeem' en de inzet op 'anders doen' relateerde aan een eigen voedsel- en stroomvoorziening, maar ook aan sociale processen als informatievoorziening (eigen bronnen en journalisten) en onderwijs, zoals naar voren komt in de voorgaande uitleg van Dorien.

Waar Dorien vooruitkeek naar een gewenste toekomst, nam Maaïke juist maatregelen vanuit een visie op een toekomst waarin *survival* centraal staat. Via Facebook kwam ze in contact met een groep mensen die met elkaar een afspraak heeft gemaakt voor als het maatschappelijk misgaat. Deze groep had afdelingen die zich richtten op een zorg, sociaal contact, voedsel en tuinieren. Maaïke vertelde:

Wij geloven dat op een gegeven moment alles op zwart gaat: de banken klappen, het financiële systeem gaat instorten, de computers worden uitgeschakeld, alles gaat op zwart. Als dat gebeurt, op de derde dag daarna hebben we een punt waar we hebben afgesproken om elkaar te ontmoeten, omdat je elkaar dan niet kan bereiken.

In hoeverre is er hier sprake van individuele initiatieven met kleine groepjes gelijkgestemden, of grotere (online) gemeenschappen die gezamenlijk op zoek zijn naar alternatieve manieren van (over)leven? Dat is lastig aan te geven, omdat onze gesprekspartners onderling verschilden in leeftijd, achtergrond, in welk deel van Nederland ze wonen en of dat dan een stad of een dorp was. Bovendien stonden ze ten aanzien van corona weliswaar wantrouwend tegenover het overheidsbeleid, maar verschilden ze ook in dit opzicht onderling van mening. Op basis van ons onderzoek kunnen we alleen aangeven dat het thema 'zelfvoorziening' veel van onze gesprekspartners bezighield, hoofdzakelijk bij gesprekspartners die een beeld hadden van een doelmatige, eenstemmige overheid met slechte intenties.

Emigratie was een andere mogelijkheid die sommigen noemden om meer zelfvoorzienend te worden. Jan uitte bijvoorbeeld zijn grote zorgen over de toekomst. Dat ging veel verder dan alleen een vaccin dat hij niet vertrouwde; hij vreesde ook de spoedige invoering van gezichtsherkenning, een CO²-budget op naam, en het einde van contant geld. Hij gaf aan dat hij daarom zo snel mogelijk wilde emigreren:

Ik denk dat we er niet aan ontkomen om zelfvoorzienend te gaan leven, en in Nederland is dat heel lastig. We zijn in Zweden bezig om een community op te zetten, dat mensen uit alle takken bij elkaar komen. Ik heb een auto klaarstaan, ik heb jerrycans met diesel, ik ben wel echt voorbereid.

Ook hij noemde schaarste als een van zijn overwegingen:

De Zweedse overheid is op zich eigenlijk nog wel iets erger dan in Nederland qua bemoeienis, alleen kun je daar echt in de natuur leven. Dus al zou er voedselschaarste komen, je kunt er vissen en jagen. Daar kunnen we helemaal onafhankelijk leven van de maatschappij. Dat is mijn back-up.

De meeste van deze gesprekspartners waren echter van plan er in Nederland het beste van te maken, onder meer vanuit de gedachte dat een innerlijke transformatie overal kan plaatsvinden. Zo beschreef Yvonne haar ontwikkeling als een mix van materiële en immateriële transformatie:

We hebben zonnepanelen op ons dak, we proberen ook qua energie wat meer zelfstandig te zijn. Ik was twee jaar geleden wel echt paniek, van: oh, ik moet een klein huisje hebben, ergens in de vrije natuur, dat ik mezelf echt helemaal kan onderhouden. Dat was bij mij onderhand toen wel een schreeuw. Ik had zoiets van: dat is bijna een must, want dat is mijn manier van overleven. Maar goed, ook dat is in wezen wel een groeiproces, want uiteindelijk weet ik: de materiële wereld en de spirituele wereld gaan samen op. Daar heb ik mijn dingen in te zoeken en te vinden en te leren. Uiteindelijk draait het toch om hoe ik me van binnen vrij voel als mens.

6.4 Bewustwording en systeemverandering

Bewustwording was voor veel gesprekspartners een heel belangrijk thema. Dit werd vaak geduid als 'wakker worden' en gelinkt aan onderwerpen als antiglobalisering, liefde, eerlijkheid, gerechtigheid en verbinding. Maaïke vatte dat bijvoorbeeld als volgt samen:

Ik geloof dat we hier doorheen moeten om naar die mooie wereld te gaan. Mijn zus heeft iets van: dat gaat niet gebeuren, en ik heb iets van: dat gaat wel gebeuren, we gaan wakker worden, we gaan het niet meer pikken. We gaan met z'n allen een hele andere wereld maken, we gaan weer terug naar lokaal.

Ook Hanna verwachtte een omwenteling, en zette dat in een astrologische context:

Door onze beperkte manier van denken bevindt de wereld zich in een systeemcrisis, het loopt vast op alle terreinen. We leven nu in de eindtijd van het Vissentijdperk. Het nieuwe Watermantijdperk zal binnenkort openbreken, waardoor we uiteindelijk vanuit een veel ruimer paradigma zullen gaan leven. Maar eerst moet het oude neerstorten. Dat is nu aan het gebeuren.

Dat om iets nieuws te creëren eerst het huidige, maatschappelijke systeem moet veranderen, was een terugkerend thema dat onder andere door Sanne werd genoemd:

We moeten hier doorheen; we moeten loskomen uit systemen die we al honderden jaren hebben opgebouwd. In die zin zie ik het ook wel als een kans voor verandering, niet de kant die de overheid zou willen denk ik, maar dit is het moment dat wij op gaan staan en in onze eigen kracht kunnen gaan komen. Bewust worden: wat zit er goed en wat zit er fout? En hoe gaan we dit in de toekomst dan beter neerzetten?

Ook in de survivalgroepen waaraan Maaïke deelnam, was is dit een thema: 'Ik geloof dat we in een soort eind der tijden zijn. Niet dat de wereld ophoudt te bestaan, maar wel de wereld zoals wij die kennen. Dat we een hele andere wereld gaan opbouwen.' Het was voor gesprekspartners die hiermee bezig waren wel de vraag hoelang die opbouw zou duren en wie daaraan zouden deelnemen. Yvonne merkte

op dat ze bij veel mensen in de maatschappij zag dat ze dan maar een prik namen, zodat ze 'weer het café' in kunnen of 'op vakantie kunnen gaan'. Dit sentiment speelde soms bij onze gesprekspartners die een overheid met twijfelachtige competenties en intenties zagen. Yvonne wees dit soort denken voor haarzelf af. Ze zag het als een manier om het 'oude systeem' in stand te blijven houden. Zelf verzette ze zich liever tegen het oude systeem, om zo uiteindelijk in een betere wereld terecht te komen. Ze gaf aan dat deze berusting in het verzet de uitkomst van een reis was:

Het oude systeem, dat deugt niet. Het is heel fijn als dat systeem uiteindelijk uit elkaar zou vallen en dat er een wereld komt met meer gerechtigheid en eerlijkheid, meer liefde en al die dingen meer. Dus soms is het kwaad nodig om het goede te bereiken en zo zie ik het ook wel, zo kan ik het ook zien tegenwoordig, maar dat heeft ook wel even geduurd.

Ook Marjan dacht dat het waarschijnlijk nog wel een lange weg zal zijn voordat zo'n eerlijkere, minder materialistische wereld gerealiseerd wordt:

We zijn van onze ziel weggehaald en daarvoor in de plaats hebben ze dingetjes gezet die we willen hebben, en waarvan we denken dat die dingen ons gelukkig maken. Dus dat is een hele lange weg. Toch denk ik dat het de enige manier is om met tolerantie en mededogen met elkaar te zijn. Misschien dat mensen die filosofisch zijn ingesteld en met wijsbegeerte bezig zijn, dat die het regeringsbeleid helpen vormgeven. Mensen die goed geld kunnen verdienen of industrielobby's, die hebben op dit moment heel veel te zeggen.

Ondanks kanttekeningen over dat het een proces is dat tijd nodig heeft, was er bij deze gesprekspartners ook sprake van hoop. Dat is te zien aan hun toekomstbeelden, waarin mensen onderling liever en eerlijker zouden moeten zijn. Ook Kim bracht dit onder woorden:

Ik hoop op een nieuwe, prachtige wereld waarin de mensen in liefde samenwerken. Een wereld vol respect en liefde voor mens, dier, natuur en het gehele universum. Dat mensen zich mogen en kunnen ontwikkelen in hun eigen tempo, en op hun eigen manier. Iedereen een dak boven het hoofd, genoeg eten en drinken, en iedereen helpt elkaar. Geen macht, dictatuur en geldcultuur meer. Geen oorlogen. [...] Ik geloof in een mooiere wereld. Maar de mensheid moet wel in gaan zien wat voor slechte dingen er hier op aarde afspeelen. Alleen wanneer je het donker aankijkt kun je er iets aan doen, is er verandering mogelijk.

Kim sprak de hoop uit dat er veel gelijkgestemden zijn met wie positieve veranderingen kunnen worden ingezet en voortgezet. Deze gevoelens van verbinding vatten goed samen hoe angst en hoop naast elkaar bestonden in het dagelijks leven van onze gesprekspartners. De genoemde strategieën om angst om te zetten in de opbouw van iets nieuws en positiefs zorgden zowel voor zingeving als voor een (nieuw) gevoel van veiligheid. Hoewel veel gesprekspartners (sommigen van) hun familieleden, burens, vrienden of collega's niet meer spraken en hun omgeving (deels) anders dacht dan zichzelf, hadden ze tegelijkertijd medestanders gevonden om samen aan die betere wereld te werken.

6.5 Conclusie

Onze gesprekspartners uitten zowel zorgen als hoop voor de toekomst. Hun zorgen lagen deels op materieel gebied, zoals voedsel- en energiezekerheid, pensioen en andere geldzaken. Aan de andere kant was er vrees voor een toename van overheidscontrole en -dwang. Zoveel mogelijk onafhankelijk worden van bedrijven en overheid werd gezien als een mogelijkheid om je daaraan te onttrekken, desnoods door in het buitenland te gaan wonen. Tegelijkertijd hoopten en verwachtten veel gesprekspartners dat de huidige crises, waaronder de coronacrisis, een immateriële omwenteling in gang zou kunnen zetten, in de richting van een eerlijkere en rechtvaardigere wereld.

Conclusies

Dit onderzoeksrapport bood inzicht in de ervaringen van mensen die vraagtekens zetten bij overheidsinformatie over corona, en die zich online bezighielden met het coronadebat. Het doel van dit rapport was om coronasceptische perspectieven van participanten te leren kennen en begrijpen met een open houding. Door middel van online observaties, informele gesprekken en diepte-interviews kregen we een inkijk in hoe sceptische participanten de coronatijd hebben ervaren. We vatten nu onze voornaamste bevindingen samen. Op basis van deze inzichten beargumenteren we het belang van het serieus nemen van sceptische visies in een pluriforme maatschappij.

Kritiek als aanleiding voor scepsis

Toen er strenge maatregelen tegen het coronavirus werden ingevoerd, vroegen sceptische participanten zich af waarom de overheid voor zulk ingrijpend beleid koos. Participanten misten vaak uitleg over de overwegingen om een bepaalde maatregel boven een andere maatregel te verkiezen. Dit speelde vooral wanneer zij vonden dat dat neveneffecten van de gekozen maatregel niet goed voor het voetlicht werden gebracht. Deze kritiek op de doelmatigheid van het coronabeleid gaf aanleiding tot scepsis: als de overheid bereid is om maatregelen te nemen die zo repressief zijn en nadelige effecten hebben op mensen, waar is de overheid dan nog meer toe in staat?

Uiteenlopende beelden van de overheid

We leerden dat er een divers palet aan sceptische ideeën bestaat. Zo was er een duidelijk verschil tussen de visies van participanten in de mate waarin zij slechte intenties aan de overheid toeschreven. Een deel van de participanten vond dat overheid twijfelachtige intenties had en vaak niet competent genoeg was om minder ingrijpend beleid te maken. Een tweede groep vermoedde of concludeerde dat de overheid bewust schadelijk beleid aan het uitvoeren was. Deze groep voorzag ontwikkelingen richting een repressieve maatschappij met machthebbers die het gedrag van burgers door verschillende technologieën kunnen controleren.

Zelf onderzoek doen

Participanten vonden het belangrijk om zelf op onderzoek te gaan en informatie in overheidsbronnen, traditionele media en sociale media te vergelijken en te verifiëren. Online vonden ze bronnen die spraken over alternatieve beleidsopties en andere lezingen over het gevaar en de oorsprong van het virus. Participanten observeerden verschillen in de informatie tussen online bronnen enerzijds, en traditionele media en overheidscommunicatie anderzijds. Deze verschillen leidden tot vragen over de invloed of controle van de overheid op het informatielandschap.

Naast het vergelijken van bronnen vertelden gesprekspartners dat zij bronnen beoordeelden aan de hand van hun waarden, intuïtie en eerdere ervaringen. Ervaringen met instituties tijdens en voor de coronacrisis maakten het voor hen meer plausibel dat de overheid niet in het belang van haar burgers handelde. Ook de ervaringen van anderen, bijvoorbeeld met de kinderopvangtoeslagenaffaire, versterkten het beeld van een overheid die zich tegen haar burgers kan keren.

Reflecterend op hun eigen ontwikkeling tijdens de coronacrisis concludeerden verschillende gesprekspartners dat zij tijdens het interview narratieven onderschreven die zij eerder niet geloofden. Zij zagen onderzoek doen dan ook als een doorlopend proces.

Stapeling van ervaringen bevestigt scepsis

Kritiek op de coronamaatregelen leidde tot vragen over de intenties en competenties van de overheid, en verder onderzoek met uiteenlopende bronnen gaf meer redenen tot wantrouwen. Hun visies werden volgens participanten bekrachtigd door een stapeling van verschillende ervaringen in hun dagelijks leven. Confrontaties met de politie op demonstraties versterkten het beeld van een repressieve overheid. Het ervaren gebrek aan aandacht voor alternatieve denkbeelden in mainstream media en het verwijderen van

bepaalde informatie op sociale media, voedden het vermoeden dat er censuur werd gepleegd. Door de inzet van de coronapas werd het moeilijker voor participanten zonder coronavaccinatie om naar horecagelegenheden, het zwembad of de sportschool te gaan. Dat de toegang tot bepaalde voorzieningen werd bemoeilijkt, versterkte het beeld dat coronasceptici werden uitgesloten. De afwijzing in persoonlijke kring die participanten ervoeren, sterkte hen in het beeld dat een alternatief geluid er niet mocht zijn. Het wrong dat ze het gevoel hadden dat hun ideeën werden weggezet als ongefundeerd of asociaal, terwijl ze zelf vonden dat ze veel tijd en moeite staken in hun onderzoek en ze zich heel betrokken voelden bij ontwikkelingen in de maatschappij.

Lessen voor een pluriforme samenleving

Zowel de institutionele narratieven als de alternatieve narratieven van onze participanten zijn manieren om kennis en ervaring zo goed mogelijk in te zetten in de omgang met een crisis die het leven van iedereen de afgelopen jaren op de een of andere manier geraakt heeft. In dit rapport geven we geen oordeel over de inhoud van deze narratieven, maar zijn we met name ingegaan op de perceptie van participanten van overheidsinformatie en de alternatieve lezingen van de coronacrisis die zij hier tegenoverstelden. We keken naar de impact die gepercipieerde verschillen tussen deze perspectieven hadden op het denken en doen van mensen die zich daardoor uitgesloten en niet gehoord voelden.

Het beeld dat uit dit onderzoek naar voren komt, is er een van maatschappelijk betrokken burgers die zich zorgen maakten over de schadelijke effecten van het gekozen coronabeleid en bredere ontwikkelingen in de maatschappij. Ze voelden zich vaak niet serieus genomen omdat hun visie niet overeenkwam met die van de overheid of de meerderheid van de samenleving, of omdat anderen het idee hadden dat hun ideeën ongefundeerd of asociaal waren.

Deze inzichten geven aanleiding tot nadenken over de ruimte die er is in onze maatschappij voor visies die afwijken van overheidsinformatie, wetenschappelijke consensus of mainstream denkbeelden. Participanten lieten zien dat als je in de coronatijd sceptische vragen stelde, je ook meer afwijzing en uitsluiting kon ervaren en een meer repressieve kant van de overheid te zien kon krijgen. Ervaringen van marginalisatie zorgden er echter niet voor dat deze alternatieve narratieven verdwenen; ze konden het wantrouwen van democratische processen en de maatschappij juist aanwakkeren.

We pleiten er daarom voor om niet met een afwijzende, maar juist met een nieuwsgierige blik naar sceptische visies te kijken. Waar maken sceptische burgers zich zorgen om, en welke ontwikkelingen en bewijzen zien zij? En hoe kunnen we er als samenleving, en in het bijzonder als overheid, voor zorgen dat mensen kennis kunnen nemen van een pluriform informatielandschap in crisistijd, zonder dat mensen met afwijkende visies een stapeling van verschillende vormen van uitsluiting ervaren?

Sommige gesprekspartners deden expliciet een oproep aan politici en beleidsmakers om meer verbinding te zoeken. Zo wenste Richard:

Ga nou eens wel inhoudelijk in debat, stel je kwetsbaar op. Dat tegengeluid heeft wel degelijk grondslag, heeft wel degelijk onderbouwing. Dat moet eigenlijk net zoveel aan bod komen in de totale discussie. Wat eruit komt, dat zal dan blijken aan de hand van dat debat, maar dan heb je wel beide partijen aan bod gelaten, beide partijen gehoord. [...] Dat wil helemaal niet zeggen dat het beleid dan uiteindelijk heel anders zal zijn. Wellicht zit je dan nog steeds met bepaalde maatregelen waar je normaal misschien tegen zou zijn, maar dan wordt het anders over de Bühne gebracht. [...] Natuurlijk zul je altijd mensen hebben die het ergens niet mee eens zijn, mensen die zich willen laten horen, maar niet in deze mate.

De boodschap van onze gesprekspartners is veelal dat ze meer gehoord willen worden. Of, zoals Sanne het kernachtig samenvat: 'Neem het publiek meer serieus, neem critici meer serieus.'

Literatuur

- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections On The Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen: Verso.
- Appelman, J., K. Bijleveld, P. Ejbye-Ernst, E. Hoeben, L. Liebst, C. Snoek, D. Koelma en M.R. Lindegaard (2021). Naleving van gedragsmaatregelen tijdens de COVID-19-pandemie. In: *Justitiële verkenningen*, jg. 47, nr. 3, p. 54-71.
- Baker, S.A., M. Wade en M.J. Walsh (2020). The challenges of responding to misinformation during a pandemic: content moderation and the limitations of the concept of harm. In: *Media International Australia*, jg. 17, nr. 1, p. 103-107.
- Becker, M. en M. Bolton (2022). The Decoding Antisemitism Project—Reflections, Methods, and Goals. *Journal of Contemporary Antisemitism*, jg. 5, nr. 1, p. 121-126 (doi.org/10.26613/jca/5.1.105).
- British Sociology Association (2017). *Guidelines on Ethical Research*. BSA statement on ethical practice. Geraadpleegd 22 september 2021 via www.britsoc.co.uk/media/24310/bsa_statement_of_ethical_practice.pdf
- Bryant, A. en K. Charmaz (2010). *The SAGE Handbook of Grounded Theory*. Londen: Sage Publishing.
- CIDI (2021). *Vergelijkingen met Holocaust populair op sociale media* (15 september 2021). Den Haag: Centrum Informatie en Documentatie Israël. Geraadpleegd 8 december 2022 via www.cidi.nl/vergelijkingen-met-holocaust-populair-op-sociale-media.
- Clark-Parsons, R. en J. Lingel (2020). Margins as methods, margins as ethics: A feminist framework for studying online alterity. In: *Social Media+Society*, jg. 6, nr. 1 (doi.org/10.1177/2056305120913994).
- Coghlan, D. en M. Brydon-Miller (2014). Positionality. In: L.M. Given (red.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (doi.org/10.4135/9781446294406).
- Daynes, S. en T. Williams (2018). *On Ethnography*. Oxford: Polity Press.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen P. en E. Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Della Porta, D. en M.J. Keating (red.) (2008). *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Douek, E. (2020). COVID-19 and Social Media Content Moderation. In: *Lawfare*, 25 maart 2020. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.lawfareblog.com/covid-19-and-social-media-content-moderation.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen. en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- EC (2022). *The Digital Services Act: ensuring a safe and accountable online environment*. Brussel: Europese Commissie. Geraadpleegd 23 januari via commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act-ensuring-safe-and-accountable-online-environment_en.
- Eriksen, T.H. (2005). *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology* (vierde editie). Londen: Pluto Press.
- Facebook Transparency Center (2023). *Desinformatie*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via transparency.fb.com/policies/community-standards/misinformation.
- Galinsky, A., K. Hugenberg, C. Groom en G. Bodenhausen (2003). The reappropriation of stigmatizing labels: Implications for social identity. In: J. Polzer (red.), *Research on Managing Groups and Teams* (p. 221-256). Bingley: Emerald Group Publishing Limited ([doi.org/10.1016/S1534-0856\(02\)05009-0](https://doi.org/10.1016/S1534-0856(02)05009-0)).
- Gillespie, T. (2018). *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. Londen: Yale University Press.
- Grishaver, J., H. Luden, R. Naftaniel, E. Schrijver en E. Voet (2021). *Tweede Kamer – stop vergelijkingen Holocaust en Covid-19*. Brief aan de Tweede Kamer van 19 september 2021. Geraadpleegd 8 december 2022 via www.cidi.nl/wp-content/uploads/2021/09/Tweede-Kamer-stop-vergelijkingen-Holocaust-en-Covid-19.pdf.
- Harambam, J. (2017). *“The Truth Is Out There”: Conspiracy culture in an age of epistemic instability* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam. Geraadpleegd januari 2023 via <http://hdl.handle.net/1765/102423>.
- Harris, M. (1968). *The rise of anthropological theory: a history of theories of culture*. New York: Thomas Y. Cromwell.

- Hine, C. (2015). *Ethnography for the Internet: Embedded, Embodied and Everyday*. Londen: Routledge.
- Klerk, M. de, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (2021). *Een jaar met corona*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klos, M. (2021). De Digital Services Act: Implicaties voor het recht op vrijheid van meningsuiting van gebruikers van onlineplatforms. In: *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten: NJCM-Bulletin 2021/13*, jg. 46, nr. 2, p. 131-150.
- Knoblauch, H. (2005). Focused ethnography. In: *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, jg. 6, nr. 3 (doi.org/10.17169/fqs-6.3.20).
- Lingel, J. (2017). *Digital Countercultures and the Struggle for Community*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Milosevic, N. en M. Gutierrez (2022). Fear and 'the Great Reset': Analysis of the World Economic Forum's Post-Covid Agenda Videos and the Adverse Reactions to Them. In: *International Journal of Film and Media Arts*, jg. 7, nr. 2, p. 7-30.
- O'Hara, K. en W. Hall (2021). *Four Internets: Data, Geopolitics, and the Governance of Cyberspace*. Oxford: Oxford University Press.
- Onze Taal (2021). *Wat betekent wappie en waar komt dit woord vandaan?* Geraadpleegd 7 oktober 2022 via onzetaal.nl/taalloket/wappie.
- Opree, S.J., B.M. Stam en J. Jansz (2021). *Mediawijsheid onderzoek onder de loep: De staat van het onderzoek naar mediawijsheid in Nederland (2013 t/m 2020)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Parker, C., S. Scott en A. Geddes (2019). Snowball sampling. In: P. Atkinson, S. Delamont, A. Cernat, J.W. Sakshaug en R.A. Williams (red.), *Research Design for Qualitative Research*. Londen: SAGE Publications Ltd. (<https://doi.org/10.4135/9781526421036831710>).
- Pink, S. (2015). *Doing Sensory Ethnography*. Second edition. Londen: Sage Publications.
- Reckwitz, A., (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. In: *European Journal of Social Theory*, jg. 5, nr. 2, p. 243-263 ([10.1177/1368431022225432](https://doi.org/10.1177/1368431022225432)).
- Robards, B. en S. Lincoln (2019). Social Media Scroll Back Method. In: P. Atkinson, S. Delamont, A. Cernat, J.W. Sakshaug en R.A. Williams (red.), *SAGE Research Methods Foundations* (doi.org/10.4135/9781526421036851495).
- Roberts, S.T. (2017). Content Moderation. In: L. Schintler en C. McNeely (red.), *Encyclopedia of Big Data*. Cham: Springer (doi.org/10.1007/978-3-319-32001-4_44-1).
- Savolainen, L. (2022). The shadow banning controversy: perceived governance and algorithmic folklore. In: *Media, Culture & Society*, jg. 44, nr. 6, p. 1091-1109 (doi.org/10.1177/01634437221077174).
- Schuller, S. (2021). World Conspiracy Literature and Antisemitism. In: *TRANSIT*, jg. 13, nr. 1, p. 194-206 (doi.org/10.5070/T713153441).
- Schwab, K. en T. Malleret (2020). *COVID-19: The Great Reset*. Genève: Forum Publishing.
- Scott, M. en L. Kayali. (2020) What Happened When Machines Took Over Social Media. In: *Politico*, 19 oktober 2020. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.politico.eu/article/facebook-content-moderation-automation.
- Shove, E., M. Pantzar en M. Watson (2012). *The dynamics of social practice. Everyday life and how it changes*. Londen: Sage Publications.
- Søe, S.O. (2021). A unified account of information, misinformation, and disinformation. In: *Synthese*, jg. 198, p. 5929-5949 (doi.org/10.1007/s11229-019-02444-x).
- Tuters, M. en T. Willaert (2022). Deep state phobia: Narrative convergence in coronavirus conspiracism on Instagram. In: *Convergence*, jg. 28, nr. 4, p. 1214-1238 (doi.org/10.1177/13548565221118751).
- UvA (2021). *Hielden we goed afstand het afgelopen jaar? Camerabeelden en algoritmes geven inzicht*. In: *Universiteit van Amsterdam, Faculteit Maatschappij & Gedrag*, 8 juni 2021. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/nieuws/2021/06/hielden-we-goed-afstand-het-afgelopen-jaar-camerabeelden-en-algoritmes-geven-inzicht.html.
- Varis, P. (2014). *Digital Ethnography*. Tilburg: Tilburg University (Tilburg Papers in Culture Studies 104).
- VWS (2021). *Kamervragen*. Antwoorden van minister De Jonge van 9 december 2021. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Geraadpleegd via www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/12/09/antwoorden-op-kamervragen-over-een-slogan-wijk-voor-wijk-deur-voor-deur-arm-voor-arm-die-de-minister-gebruikte-tijdens-de-afgelopen-persconferentie.

Bijlage A Methodologie

In de introductie van dit rapport gaven we een eerste beschrijving van de methoden en het onderzoeksdesign. In deze bijlage gaan we verder in op de opzet van het onderzoek. We besteden aandacht aan de onderliggende epistemologie en ontologie van dit deelonderzoek. We geven een beschrijving van de selectie van online vindplaatsen en gesprekspartners, de uitvoering van de interviews en de implicaties van deze methoden voor onze bevindingen. We sluiten af met reflecties op de positionaliteit van de betrokken onderzoekers en de institutionele context van het onderzoek, met oog voor de voornaamste ethische dilemma's waar we mee geconfronteerd werden.

A.1 Epistemologie en ontologie

Verschillende sociaalwetenschappelijke tradities kennen verschillende visies op hoe je onderzoek doet naar sociale relaties. Dit deelproject is voornamelijk ingebed in de methoden van sociaal-culturele antropologie en kwalitatieve sociologie. We leggen de onderliggende methodologische visie van dit project uit aan de hand van *epistemologie* (wat voor soort kennis kunnen we vergaren over de wereld?) en *ontologie* (wat onderzoeken we in de sociale realiteit?).

In dit onderzoek gaan we uit van interpretivisme. Deze vorm van epistemologie houdt in dat de realiteit te onderzoeken is, maar alleen vanuit de perspectieven van mensen (Della Porta en Keating 2008). Er is geen absoluut objectief gezichtspunt vanwaar we de wereld zonder enige vorm van subjectiviteit kunnen waarnemen. Interpretivistisch onderzoek is er dan ook op gericht om de perspectieven van mensen te begrijpen, om te leren hoe mensen betekenis geven aan hun gedrag en de wereld om hen heen.

Onderzoekers zijn ook mensen met subjectieve waarnemingen van de wereld. Behalve dat dit onontkoombaar is, ziet het interpretivisme deze subjectiviteit ook niet per se als iets negatiefs. Je moet een mens zijn om andere mensen te kunnen begrijpen. We proberen ons goed bewust te zijn van onze eigen referentiekaders en deze kaders niet op te leggen in de interpretatie van de perspectieven van anderen. Het is daarbij belangrijk om te doordenken hoe je eigen referentiekader invloed heeft op de onderzoeksopzet en resultaten. Als je in je onderzoeksmethoden participanten spreekt, zoals wij voor dit onderzoek deden, dan reflecteer je ook op hoe participanten op je reageren en tot welke ruimtes en situaties je wel of geen toegang kan krijgen, gegeven je identiteit en positie. Deze reflecties zijn niet bedoeld om de resultaten te diskwalificeren. Als onderzoeker probeer je de perspectieven van onderzoeks-participanten te begrijpen vanuit je eigen referentiekader, zonder je eigen referentiekader leidend te laten zijn.

Ontologie verwijst naar een wetenschapsfilosofie die beschrijft waar de wereld uit bestaat (Della Porta en Keating 2008). Een ontologie kan bijvoorbeeld bestaan uit individuen, landen, discours, of gemeenschappen. In dit onderzoek kijken we naar mensen die betekenis geven aan de wereld om hen heen. Onze ontologische *units of analysis* zijn individuen die zich in hun dagelijks leven in verschillende sociale contexten bevinden en daar betekenis over de wereld aan ontleen. Ze bewegen zich tussen verschillende groepen en contexten, zoals families, religieuze gemeenschappen, vriendenkringen, werk, sportclubs en online collectieven. Betekenis en zingeving uit verschillende contexten komen samen in het wereldbeeld en de visies van een individu. Het proces van betekenisgeving is sociaal en niet statisch; gedrag, opinies en wereldbeelden veranderen over tijd aan de hand van de contexten waarin mensen zich bevinden (Della Porta en Keating 2008).

Op basis van deze ontologie is het goed mogelijk om naar een gemeenschap te kijken als een context waarin mensen betekenis aanleren. In dit onderzoek naar coronasceptis hebben we er echter voor gekozen om een sociale praktijk centraal te stellen in plaats van een specifieke groep of duidelijk omliggende gemeenschap (zie ook Lingel 2017 en Shove et al. 2012). We waren in het bijzonder geïnteresseerd hoe mensen met een sceptische houding ten opzichte van het coronabeleid online informatie vonden,

uitwisselden, verifieerden en bediscussieerden. Online collectieven kunnen strikt omlijnd zijn, maar het is waarschijnlijker dat mensen in hun online leven naar meerdere websites, sociale media, pagina's en groepen kijken (Hine 2015). We wilden een realistisch beeld krijgen van hoe mensen gebruikmaakten van informatievoorziening op sociale media. Als we ons veldwerk bij voorbaat hadden afgebakend aan de hand van een specifieke gemeenschap, dan had het groepsproces van die gemeenschap (inclusief vragen als: Wat is de identiteit van de gemeenschap? Wat is de sociale structuur van de groep? Wie mag erbij? Hoe houdt de groep zichzelf in stand?) en niet de dagelijkse, eclecticische digitale informatievoorziening van individuele gebruikers centraal gestaan. Daarnaast vinden we het niet gepast om als onderzoekers bij voorbaat te veronderstellen dat mensen een coherente groep vormen of zichzelf als een gemeenschap beschouwen omdat ze, vanuit conceptuele of theoretische bril bekeken, met soortgelijke handelingen en ideeën bezig zijn. Groepsvorming is in onze visie een empirische vraag. Ten slotte willen we als onderzoekers bij een overheidsinstelling in deze context voorzichtig zijn met het beschrijven van een maatschappelijke beweging. Dit kan onterecht de indruk wekken dat we een groep mensen willen volgen of aanmerken als 'tegenstanders' van overheidsbeleid. We willen graag weten wat mensen bezighoudt, waar ze zich zorgen om maken en waarom, maar op geen enkele manier in het terrein van surveillance terechtkomen, of een beeld van surveillance teweegbrengen bij onderzoeksparticipanten of lezers.

A.2 Design

Het design dat we kozen bij deze epistemologie en ontologie is een digitale etnografie. Door online observaties, informele gesprekken en diepte-interviews te combineren, beoogden we online gedrag en de bredere narratieven en ervaringen van participanten te kunnen combineren (zie ook Hine 2015). De inzet van meerdere methoden zorgde ook voor triangulatie van data. We konden bevindingen uit interviews bijvoorbeeld vergelijken met samenvattingen van online discussies. Hierna gaan we dieper in op uitvoering van de methoden, met aandacht voor de selectie van vindplaatsen en gesprekspartners, de interview-gesprekken en de aanpassingen aan het onderzoeksdesign die we in de loop van het proces hebben gedaan.

A.3 Werving

Een belangrijke vraag bij (online) veldwerk is hoe je als onderzoeker het onderzoeksveld afbakt. Zeker bij digitale interacties is het aantal plekken waar je gedrag kunt observeren potentieel eindeloos (Hine 2015; Varis 2014). Een sterke afbakeningsstrategie is dus van belang. We kozen ervoor om eerst met twee onderzoekers een indruk te krijgen van verschillende, populaire sociale media, om vervolgens meer afgebakende vindplaatsen te selecteren die we terugkerend bezochten en vanwaar we participanten benaderden voor informele gesprekken en diepte-interviews.

A.4 Vaste vindplaatsen

Nadat we besloten ons verdiepende veldwerk voort te zetten op Facebook, zochten we naar pagina's of groepen op dit sociale medium waarvandaan we online interacties probeerden te begrijpen en participanten probeerden te benaderen. We noemen deze vindplaatsen ook wel onze ingangen of *entry points* tot het digitale veld. We verdeelden deze vaste vindplaatsen over de twee onderzoekers, om optimaal gebruik te maken van de veldwerktijd.

Onze indruk van coronasceptische berichten, groepen en pagina's op het platform was dat er aanzienlijke diversiteit was in thema's. Er waren bijvoorbeeld pagina's en groepen op het platform die vooral gericht waren op demonstraties, spiritualiteit, politiek en beleid, mainstream media, lokale netwerken en ontwikkelingen en op sociale evenementen. We dachten dat deze verschillende vindplaatsen ook verschillende groepen gebruikers bedienden en verdeelden de vindplaatsen met de gedachte dat we ieder over een of twee verschillende casussen zouden schrijven, als voorbeelden van coronasceptische debatten. Een onderzoeker richtte zich op twee pagina's die zorgen over de coronacrisis combineerden met een focus op bewustzijn en mentale en fysieke gezondheid. De tweede onderzoeker keek naar een groep en een pagina waarin voornamelijk berichten van traditionele media werden gedeeld en bediscussieerd, en naar twee groepen met een breed debat waar voornamelijk berichten werden gedeeld

over schadelijke effecten van vaccinaties, macht van internationale organisaties en elitenetwerken, de coronapas, Europese wetgeving over digitale identiteit en vaccinatieverplichting.

We kozen voor deze groepen en pagina's omdat ze gericht waren op de uitwisselingen van visies en informatie. Hoewel pagina's en groepen over demonstraties, acties en sociale bijeenkomsten ook veel voorkwamen, was het ons vooral te doen om de online informatievoorziening over corona en het coronabeleid te begrijpen. Pagina's met weinig interacties tussen deelnemers of met weinig volume aan berichten vielen ook af. Daarnaast zochten we naar een combinatie van groepen en pagina's die samen verschillende veelvoorkomende aspecten van het coronasceptische debat weergaven, dus niet alleen maar berichten over vaccins of niet alleen maar over alternatieve medicatie. Ten slotte vielen er ook enkele groepen af omdat beheerders ons blokkeerden of geen toegang verschaften.

Toen we met mensen in gesprek gingen, kwamen we erachter dat onze gesprekspartners een breed scala aan zorgen onderschreven. Gesprekspartners die waren benaderd vanwege berichten over Europese wetgeving en internationale organisaties, spraken over bewustzijn, spiritualiteit en holistische gezondheid, en vice versa. We hadden een onderzoek voorzien waarbij we verschillende casestudies zouden beschrijven aan de hand van zorgen op deze verschillende thematieken, maar de interviews lieten zien dat de denkbeelden van participanten zo breed en divers waren, dat hun visies niet goed in aparte casestudies te beschrijven waren. Daarnaast zat er soms net zo veel verschil in visies tussen gesprekspartners die actief deelnamen aan dezelfde online groep rond een bepaald thema, als gesprekspartners van verschillende groepen. We besloten daarom de vindplaatsen niet als aparte casussen te beschrijven in dit onderzoek. Dit zou geen recht doen aan de fluïde en vaak eclecticische manier waarop participanten tussen groepen, pagina's, zorgen, discussies en bronnen bewogen. In plaats daarvan combineerden we de data van de verschillende vindplaatsen en beschrijven we in dit rapport de reikwijdte aan ideeën en ervaringen die we zijn tegengekomen.

A.5 Interviews met gesprekspartners

Observaties hielpen ons om een goed beeld te krijgen van de informatie die online gedeeld werd en van de online handelingen van veel verschillende mensen (zie ook Daynes en Williams 2018). Wat we daarbij misten was het diepere verhaal van de mensen die de berichten postten. Daarom hebben we interviews gedaan. We benaderden online participanten via berichten op Facebook voor een informeel gesprek of diepte-interview. Ook vroegen we reeds geïnterviewde participanten of zij iemand kenden die ook online actief was rondom coronasceptische zorgen, die er misschien voor open stond om met ons te praten. Dit is een *snowball sampling*-methode, een gebruikelijke methode bij etnografisch onderzoek en specifiek bij moeilijk te bereiken participanten (Eriksen 2005; Parker et al. 2019). Deze methode zorgt ervoor dat mensen die misschien minder open staan om aan onderzoek mee te doen, wel met onderzoek te bereiken zijn.

De interviews met gesprekspartners die we vonden via de online vindplaatsen, vulden we aan met interviews met vier contacten uit onze bestaande netwerken. We waren benieuwd of we met deze aanvullende werving in gesprekken op andere thematieken uitkwamen. We zagen enkele verschillen in demografische kenmerken en in twee gevallen andere mediaconsumptie vergeleken met de gesprekspartners die we via de vaste vindplaatsen hadden gevonden, maar qua thematieken van zorgen kwamen deze interviews sterk overeen met de overige interviews. Om die reden hebben besloten deze interviewdata te gebruiken voor dit onderzoek.

We boden gesprekspartners aan om eerst telefonisch kennis te maken en een voorgesprek te doen. In deze gesprekken spraken we over de informatie over het onderzoek die we van tevoren hadden gedeeld en stelden participanten vaak vragen over de opzet van het onderzoek, of de insteek van ons als onderzoekers. Datum en tijd werden afgestemd op basis van de voorkeuren van de gesprekspartners. Het waren relatief lange interviews van gemiddeld twee uur. We maakten gebruik van een *interviewguide* met zeven hoofdthema's: persoonlijke achtergrond, ervaringen coronacrisis, visie coronamaatregelen, zorgen coronacrisis in dagelijks leven, gebruik sociale media, moderatie op sociale media en informatiebronnen. Aan het eind van elk interview vroegen we altijd of iemand nog iets wilde vertellen waar we nog

niet naar hadden gevraagd. Na een interview hadden we soms nog contact per mail en chat, meestal omdat gesprekspartners een artikel of video wilden delen.

Omdat we geïnteresseerd waren in de online interacties rondom perspectieven op corona, wilden we in eerste instantie samen met gesprekspartners kijken naar hun sociale media in de interviews. Hiervoor wilden we gebruikmaken van een *scroll back*-methode, waarbij een interviewer meekijkt terwijl gesprekspartners door hun online tijdlijn of *feed* scrollen (Robards en Lincoln 2019). Vanuit de tijdlijn wordt een participant dan gevraagd om naar berichten, groepen of pagina's te gaan die belangrijk zijn voor diegene. De bedoeling was niet om deze 'digitale rondleiding' vast te leggen, maar om een indruk te krijgen van de online omgeving van een gesprekspartner en hier vragen over te stellen. We zagen deze methode vooral als een manier om het gesprek over ervaringen en de betekenis van sociale media te openen. Toen we begonnen met participanten aan te schrijven en de eerste informele gesprekken en interviews hielden, kwamen we er echter snel achter dat deze methode niet gepast was in de relatie tussen een coronasceptische participant en een onderzoeker bij een overheidsinstelling, omdat het wantrouwen opwerkte bij gesprekspartners. We ondervonden dat we ook inzichten konden vergaren door vragen te stellen over het gebruik van sociale media en door naar voorbeelden te vragen van berichten of bronnen die mensen betrouwbaar vonden. Samen met de inzichten uit onze observaties leverde dit een rijk beeld op van de online omgevingen waarin deelnemers aan ons onderzoek zich begaven.

De interviews werden met toestemming van onze gesprekspartners getranscribeerd. We analyseerden de transcripties in combinatie met onze aantekeningen van de interviews, informele gesprekken en online observaties. We codeerden onze data in het analyseprogramma MAXQDA, gebaseerd op een manier van datacategoriseren met hoofdelementen van de *grounded theory*-analyse (Bryant en Charmaz 2010). We begonnen met een ronde *open coding*. In deze fase wordt kwalitatieve data gelezen en van eerste label en categorisering voorzien. We maakten gebruik van grotere, meer omvattende codes als 'uitsluiting', 'bronnen', en 'media', maar ook van kleinere codes waar een of enkele citaten onder vielen. We maakten ook gebruik van *in vivo coding*, waarbij een stukje van een citaat als code wordt gebruikt. Zo konden we in de codeerfase dicht bij de bewoording van participanten blijven. In een volgende fase maakten we gebruik van *axial coding* en brachten we een eerste ordening en hiërarchie aan in de codes die we hadden aangemaakt. Veelvoorkomende of veelomvattende codes werden zogenoemde *parent codes* waaronder we de overige codes zo veel mogelijk indeelden. We linkten groepen codes aan elkaar. We legden relaties tussen (groepen) codes in mindmapmodellen, die de basis vormden voor de indelingen in de verschillende (sub)hoofdstukken van het rapport.

A.6 Positionaliteit organisatie en onderzoekers

Vanuit de onderliggende interpretivistische insteek van dit onderzoek, reflecteren we hier op de zogenoemde positionaliteit van de betrokken onderzoekers en de organisatie waarvoor we dit onderzoek deden (zie ook Coghlan en Brydon-Miller 2014). Hoe reageerden mensen op ons als onderzoekers? Wat betekende onze positie voor de toegang die we kregen tot ons onderzoeksveld? Hoe gingen we tijdens dit onderzoek om met onze eigen referentiekaders, specifiek in relatie tot de betrouwbaarheid van informatie en ervaringen van de coronacrisis? En welke ethische dilemma's leverde dit onderzoek op?

Meestal reageerden mensen niet op onze berichten met een uitnodiging voor een gesprek of interview, en als ze wel reageerden was de reactie lang niet altijd positief. Dit hadden we ook verwacht, aangezien het inclusiecriteria van sceptische houding ten opzichte van overheidsnarratieven over corona op gespannen voet stond met onze eigen institutionele context als onderzoekers bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het SCP is een onafhankelijk onderzoeksinstituut binnen de rijksoverheid. We hebben dit onderzoeksproject zelf bedacht en opgezet en doen het niet in opdracht van een ministerie of de politiek. We gaan zelf over de opzet, inhoud en conclusies van dit onderzoek. Wel praten we over de bevindingen van het onderzoek met beleidsmakers en politici, omdat we willen dat de resultaten ten aanzien van de visies en ervaringen van onze participanten serieus in acht genomen worden. Voor een aanzienlijk deel van de mensen die we benaderden bleek het idee van een onafhankelijk overheidsinstituut een absolute tegenstelling te zijn. Het werk van onderzoekers van een instituut kon voor hen niet onafhankelijk zijn als

dat instituut onderdeel is van de overheid. Dit was een van de redenen waarom een gedeelte van de benaderde mensen niet mee wilde doen.

De afwijzingen op onze verzoeken gaven ons belangrijke eerste inzichten in de sociale praktijk die we beoogden te begrijpen. Wat waren redenen om niet mee te doen, behalve dat mensen ons als niet onafhankelijk beschouwden en daarom niet vertrouwden? Van een aantal mensen die ons verzoek tot een gesprek afwezen, kregen we wel toestemming om de beredenering van hun afwijzing te gebruiken in dit onderzoek. We geven hier enkele voorbeelden. Een vrouw die we benaderden schreef: 'Zelf heb ik een bepaald "wantrouwen" naar het Sociaal Cultureel Planbureau, dus niet naar jou persoonlijk, laat dat duidelijk zijn, maar door het beperkte, materialistische mens- en wereldbeeld van SCP.' Ze richtte zich liever op het werken aan een nieuwe, positieve wereld dan in gesprek te gaan met mensen die wat zij beschouwde als de oude wereld vertegenwoordigden en probeerden te begrijpen. Een andere vrouw had er 'geen goed gevoel over' en betwijfelde dat we haar anonimiteit zouden waarborgen. Ze was bang dat we informatie over haar zouden doorgeven aan andere instanties die haar zouden opsporen als tegenstander van het overheidsbeleid. Ook als het feit dat we onderzoek deden naar de zorgen van coronasceptische mensen wel positief werd geduid, volgde soms alsnog een afwijzing: 'top dat je hier onderzoek naar doet, maar eerlijk gezegd ben ik wel een beetje klaar met alles wat te maken heeft met Corona.'

Gegeven deze afwijzingen, waren we extra geraakt door de reacties van de mensen die wel met ons in gesprek wilden gaan. Het waren bijzondere gesprekken voor ons als onderzoekers, waarin we uiteenlopende perspectieven leerden begrijpen van mensen die de coronacrisis op veel punten anders ervoeren dan wij deden, en op een aantal punten juist verrassend hetzelfde hadden ervaren. Met wat voor soort referentiekader keken wij zelf naar de coronacrisis toen we aan ons veldwerk begonnen? We hadden over het algemeen vertrouwen in de betrouwbaarheid van wetenschappelijk onderzoek over corona, maar waren in ons dagelijks leven niet per se veel bezig met het lezen van dit soort onderzoek. We gingen er niet van uit dat de overheid bewust kwalijke of schadelijke acties zou ondernemen. We achtten het plausibel dat er fouten werden gemaakt en dat sommige mensen een crisis voor persoonlijk gewin zouden aangrijpen. In ons dagelijks leven handelen we in het algemeen vanuit een basishouding van vertrouwen in de goede bedoelingen en effectiviteit van het coronabeleid, maar we zagen ook nadelen van de maatregelen in onze persoonlijke omgevingen. Daarnaast hadden we interesse in coronasceptis, maar ons daar voorafgaand aan dit onderzoeksproject niet in verdiept.

Wat waren redenen van participanten om mee te doen aan een gesprek of interview? Het gevoel dat een alternatief perspectief gehoord kon worden, speelde bij verschillende participanten een rol in de keuze om mee te doen. Een deel van onze gesprekspartners noemde in hun motivatie om mee te doen dat zij graag in gesprek wilden met mensen die nog niet 'wakker waren'. Richard noemde bijvoorbeeld dat hij het belangrijk vond om zich 'kwetsbaar op te stellen' en juist met 'mensen die bij de overheid zitten' in gesprek gaan.

Gesprekspartners hadden vaak ook vragen over de organisatie en de relatie tot andere overheidsinstanties. Marcel twijfelde sterk of hij mee moest doen, omdat het SCP als instantie onder het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport valt. We legden dan uit dat het SCP institutioneel onder het ministerie valt, maar dat we zelf ons onderzoek bedenken, opzetten en uitvoeren en dus als organisatie zelf over de inhoud van ons onderzoek gaan. Hij hoopte ook dat we zijn verhaal niet zo zouden opschrijven als er in het programma *Filemon en de complotten* met complotdenkers werd omgegaan:

Dat is een van de weinige programma's die nog aandacht aan ons besteedt, maar waar toch altijd weer het idee of de suggestie wordt gegeven dat die mensen die geïnterviewd worden ook wel een beetje moeilijk zijn, of een moeilijke jeugd hebben gehad, of toch wel iets hebben meegemaakt. Filemon zit altijd te purren in hun verleden, waardoor hij dus niet meer goed luistert naar waar ze voor staan.

We hopen dat gesprekspartners hun zorgen herkennen in dit rapport. We beseffen dat niet iedereen het met onze analyse eens zal zijn, maar we hopen recht gedaan te hebben aan de serieuze zorgen die onze gesprekspartners hadden. We gaan er niet van uit dat mensen coronasceptische visies onderschrijven omdat er iets 'mis' gegaan is. We proberen wel te begrijpen waarom mensen de zorgen hebben die ze

hebben, en wat deze zorgen voor hen betekenen. Hiervoor is het belangrijk om eerst een goed beeld te krijgen van wat deze zorgen zijn, voordat je de vraag stelt waar deze zorgen vandaan komen. Daarom begint dit rapport met een hoofdstuk waarin de verschillende terugkerende zorgen van gesprekspartners worden uitgelegd.

Er is soms bij ons als onderzoekers wel ongemak geweest over het feit dat we ons in dit onderzoek specifiek richten op sceptische houdingen in het debat. We hebben dit onderzoek naar het maatschappelijke coronadebat gedaan om te leren begrijpen hoe we als samenleving in een gezondheids crisis zijn omgegaan met narratieven die afwijken van de mainstream of van het overheidsperspectief. We zijn hierin geïnteresseerd vanuit vragen over hoe we als maatschappij willen omgaan met uiteenlopende waarheden en informatie-omgevingen. Het ongemak dat soms opdoemt gaat daarbij over het feit dat wij als onderzoekers de soms kwetsbare ervaringen van participanten duiden en uitleggen aan een breder publiek. En dit is een publiek dat waarschijnlijk voor een groot deel andere visies op en ervaringen met de overheid en de coronacrisis heeft dan onze participanten.

Wanneer dit ongemak in het onderzoeksproces opdoemde, hebben we dit onderling besproken en dilemma's samen beslecht. Leidend daarbij was onze insteek waarbij we er niet van uitgaan dat scepsis slecht is en dat we geen waardeoordeel of waarheidsoordeel uit willen spreken over de narratieven die we tegenkomen, onafhankelijk of ze van de overheid, journalisten of sceptische participanten komen. Dit zal een deel van onze gesprekspartners wellicht teleurstellen, omdat ze misschien hoopten dat wij hun narratieven zouden verifiëren in ons rapport. Voor een deel van de narratieven zouden wij dit niet kunnen doen, omdat hier specifieke informatie of methodologische expertise voor nodig is die wij niet hebben. Voor een ander deel zou dit wellicht wel kunnen, maar we vinden het ongepast om ons in dit geval als autoriteit van de waarheid over de coronacrisis te uiten. Vanuit onze onafhankelijke rol als sociaalwetenschappelijke onderzoekers houden we inhoudelijk daarom afstand van beleidsvisies en van visies van participanten.

Een ander dilemma betreft de duiding van de zorgen van participanten. We willen niet alleen weten wat mensen bezighoudt, maar ook waarom. Hierbij is dan sprake van een vorm van duiding van de zorgen en ervaringen vanuit het perspectief van iemand anders. Deze spanning staat centraal in antropologische onderzoeksmethoden waarbij onderzoekers wisselen tussen de woorden van participanten en de interpretatie van de woorden en het gedrag van participanten door onderzoekers (Eriksen 2005; Harris 1968). Een vrouw die ons interviewverzoek afwees, ging in haar motivatie voor de afwijzing in op dit dilemma en verwees expliciet naar het feit dat ze was benaderd door een antropoloog:

Dus misschien kijk je naar mensen zoals ik als een exotische volksstam, die er een aparte visie op nahoudt. En dat brengt me bij de volgende vragen: Ga je het onderzoek structureel-functionalistisch benaderen, of symbolisch-interactionistisch of conflict-sociologisch, etc.? Dat kan uiteraard in de meeste gevallen interessant zijn, maar juist bij dit onderwerp blijft het aan de oppervlakte omdat de visie van deze volksstam sociologisch wordt bekeken. Met andere woorden: niet inhoudelijk; wat het in essentie behelst. De antropoloog bekijkt het ritueel van de medicijnman en gaat ervan uit dat die hocus pocus medisch niet kan werken. Men probeert het dus sociologisch te verklaren. Terwijl het juist 'die medische hocus pocus' is die de genezing brengt! Niet het sociale ritueel.

Dit bericht en andere interacties met participanten zetten ons aan het denken over de rol van theorie in ons onderzoek. Verwijzingen naar abstracte theorie kunnen er voor zorgen dat gesprekspartners onder een vergrootglas liggen dat niet passend is voor hun situatie. Dit kan exotisering tot gevolg hebben. We hebben er in deze studie op gelet om theorie te gebruiken die helpt de situaties van onze gesprekspartners op zo'n manier te duiden dat het hopelijk meer inzicht geeft in hun situatie en zo min mogelijk te exotiseren.

Het vergrootglas op de zorgen van onze participanten brengt ook vragen met zich mee als je ons onderzoek bekijkt vanuit de blik dat de zorgen van participanten niet mainstream zijn. Tijdens het verloop van ons onderzoek kregen we soms de vraag of het zin had om 'een platform te geven' aan zorgen die als niche werden ervaren, of maar bij een klein deel van de bevolking leven. Deelstudie *Coronascepsis in Nederland* schat dat ongeveer 10 tot 15% van de Nederlandse bevolking twijfelt aan de effectiviteit de vaccinaties en de

intenties achter de maatregelen. De groep die aangeeft dat ons coronabeleid afkomstig is van internationale actoren is waarschijnlijk een kleine minderheid van de bevolking, met een schatting van rond de 3%.

We geloven dat het zinvol is om zorgen te leren begrijpen die als kleinschalig worden gezien. De argumenten uit meer mainstream onderdelen van het debat zijn al beter bekend, en door survey-onderzoek is er aandacht voor de gemiddelde Nederlander en de algemene verschillen tussen groepen. Een kwalitatieve verdieping leent zich in onze ogen goed voor het vergaren van kennis over perspectieven die minder bekend zijn bij het mainstream publiek of bij beleidsmakers. De vraag over 'een platform geven' geeft daarnaast weer dat de vragensteller veronderstelt dat een zorg die door een kleinere groep mensen wordt onderschreven niet belangrijk zou zijn, of geen aandacht of begrip verdient. We beargumenteren echter dat het voor het functioneren van een democratie juist belangrijk is om te begrijpen waar weerstand of betwisting vandaan komt, ook als het van een kleine(re) groep mensen afkomstig is, omdat deze mensen door de meerderheid overstemd kunnen raken of in een precare, sociale situatie gebracht kunnen worden.

A.7 Ethische overwegingen rondom privacy

Een ander belangrijk dilemma dat voortvloeit uit reflecties op onze positionaliteit gaat over de openbaarheid van online uitwisselingen. We vroegen actief toestemming aan onze gesprekspartners voor informele gesprekken en diepte-interviews. We maakten onze deelname aan groepen kenbaar bij de beheerders van deze groepen door lid te worden, ook al waren deze groepen openbaar en ook zonder lidmaatschap te volgen. Op onze online profielen stonden onze namen en verwijzingen naar het onderzoek. We kozen er tevens voor om online berichten niet letterlijk te citeren in ons rapport, omdat met zoekmachines en zoekfuncties het oorspronkelijke bericht en daarmee het account van de gebruiker met gemak tevoorschijn te halen zijn. We volgden de ethische richtlijnen van de British Sociology Association (2017) en vroegen input van onderzoekers op universiteiten en de ethische commissie van het SCP.

Maar daarnaast vonden we het belangrijk om tijdens het onderzoek te reflecteren op de ethische dilemma's rondom privacy die we ondervonden. Dat iets online beschikbaar is in een openbare groep, zegt niet dat mensen het fijn vinden dat je ernaar kijkt en het onderzoekt. Dit speelt voor veel online kwalitatief onderzoek dat kijkt naar mensen die zich 'anders voelen' of afzetten tegen de mainstream (zie ook Clark-Parsons 2020), maar geldt misschien nog sterker voor online onderzoek dat wordt uitgevoerd vanuit een onderzoeksinstituut bij een overheid, naar mensen die online zorgen uiten over surveillance door die overheid. We waren er niet op uit om 'gevaren' voor de overheid in kaart te brengen. We kozen er bewust voor om geen onderzoek te doen naar specifieke groepen of individuen, om associaties met surveillance te voorkomen. Toch was dit een associatie die bij vele mensen opkwam toen we hen benaderden, en door dit onderzoek te doen begrijpen we waarom. We stuiten in de uitvoering van ons onderzoek dan ook op een lastige paradox: we wilden met mensen praten die overheidsnarratieven betwistten of afwezen en hun zorgen serieus nemen en leren begrijpen, maar om in gesprek te komen mengden we ons in een omgeving en maakten we onszelf zichtbaar op een manier die deze zorgen soms ook versterkten. We zijn naar onze onderzoekstandaarden echter zo ethisch mogelijk te werk gegaan, door de verhalen en ervaringen van participanten serieus te nemen en met een open vizier te analyseren en rapporteren.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

50 jaar spiegel
van de
samenleving

